

UN TREN, UNA FOTO I UNS QUANTS RECORDS

2014 és un any de commemoracions històriques, tant a Oliva com a les localitats veïnes. I ho és per partida doble. En 2014, es compleixen els quaranta anys del tancament al trànsit, per part de Renfe, de la línia de via estreta Gandia-Dénia (el tram Carcaixent-Gandia havia estat eliminat anys abans, concretament, a partir de l'11 de juliol de 1969). Tot ocorria el 10 de febrer de 1974. La mesura –mesura summament trista, decebedora i colpidora– es duia a terme a les onze del matí d'aquell dia. Llavors, partia l'últim ferrocarril que feia el trajecte Gandia-Dénia. Va ser el tren 1655, un automotor Billard, al qual només van pujar tres passatgers que van pagar 32 pessetes pels tres bitllets.

En 2014, així mateix, es compleix el 150 aniversari de la posada en marxa del primer tram del trajecte, que era el que enllaçava les poblacions de Carcaixent i Gandia. Per a més detalls, fou el 7 de febrer de 1864 quan començava a funcionar aquell tramvia de tracció animal, anomenat aleshores tramvia de sang. Vint anys més tard, en 1884, el servei, ja convertit en tren de vapor després de ser adquirit per la família Trénor, arribava per primera vegada a Dénia.

I, és clar, *Cabdells* vol apropar l'avinentsa per a traure de l'oblit un tros del passat, d'un passat no tan remot, amb la presentació i publicació d'una foto que acredita i testimonia el pas del tren –d'aquell tren pretèrit i, a l'hora, tan present en la memòria col·lectiva–, per l'estació de la vila d'Oliva. Una foto que pertany a l'Arxiu Antonio Chorro del Museu Municipal de Xàbia i que me la va fer arribar, al novembre de 2013, l'arqueòleg de l'Ajuntament de Xàbia, Joaquim Bolufer i Marqués. Una foto que, a poc despai, li la vaig adreçar a un dels millors especialistes en l'estudi del ferrocarril, Vicent Ferrer i Hermenegildo, perquè la investigara i fera les comprovacions adients. Al febrer de 2014, Ferrer em confirmava que la foto és de l'estació d'Oliva i, tot seguit, afegia:

És una imatge molt evocadora. D'esquerra a dreta, es veu la part posterior de la màquina, el guardagulles (està fent una maniobra), el furgó, i els desconeguts cotxes tipus *Imperial*. És a dir, cotxes de dos pisos.

Tot aquest material és d'origen, és a dir, de la cia. AVT (Almansa, València, Tarragona). Possiblement, siga de finals de 1800 o principis de 1900, doncs aquests cotxes van deixar de funcionar cap al 1915/1920.

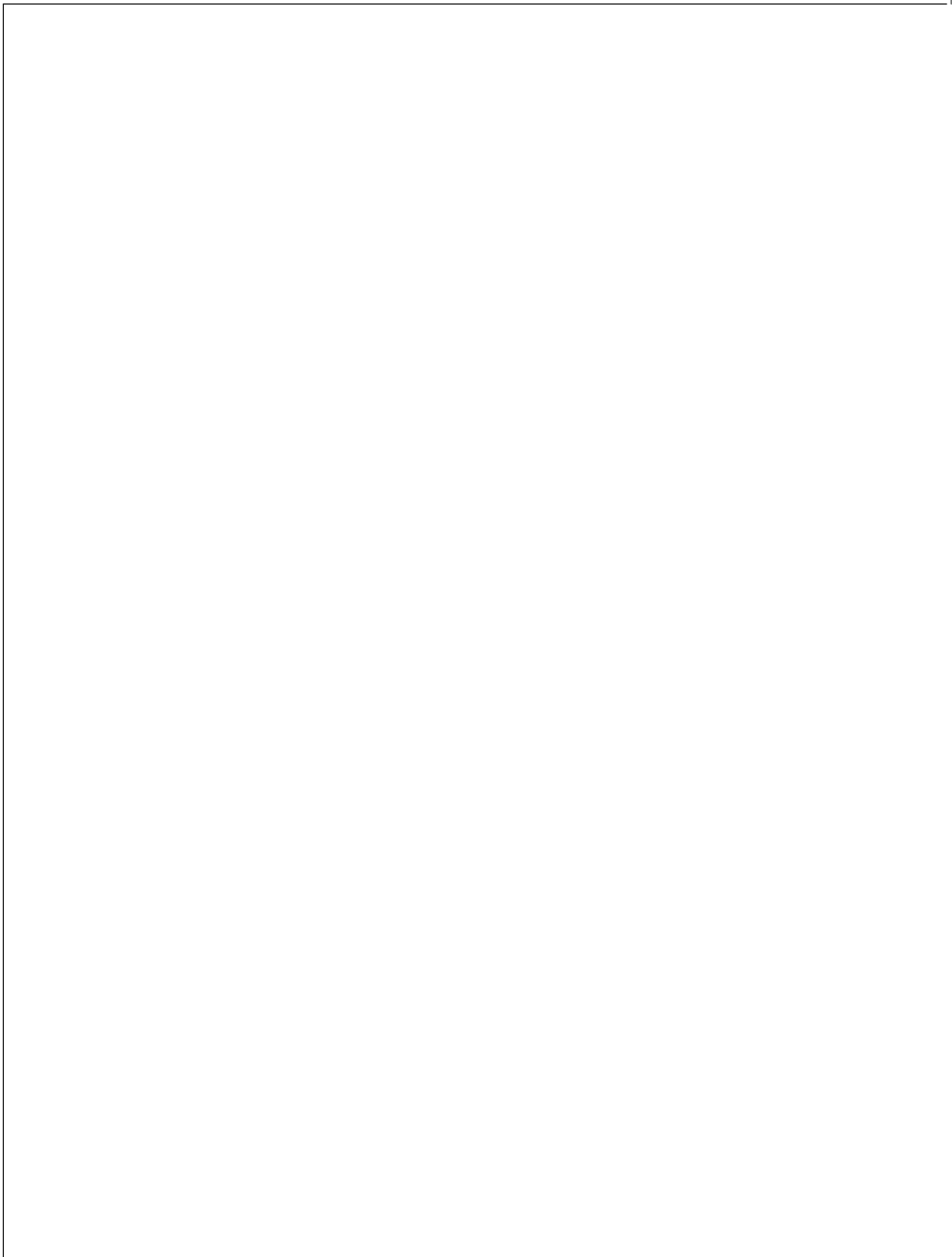
Davant la grandiositat i el realisme d'aquesta foto, hom no té altra opció que restar en silenci, embadalit, amb la mirada àxia i captivada, contemplant quiet i sense pressa l'instant que la càmera va captar de per vida, aqueix instant que, segons Aristòtil, “és la continuïtat del temps, ja que uneix el temps passat amb el temps futur”. El temps, sempre el temps, ha estat objecte d'observació i teorització crítica per part dels pensadors més representatius i influents de la Grècia clàssica. El temps fuig irremeiablement. El temps és fugaç. Tot i així, Plató sostenia que “el temps és la imatge mòbil de l'eternitat”.

Manel Arcos i Martínez
Oliva, primavera d'hivern de 2014

Antiga estació de ferrocarril d'Oliva (Museu Municipal de Xàbia, Arxiu Antonio Chorro, ca. 1895-1900).

ELS CENTELLES A LA COL·LECCIÓ 'MONUMENTA BORGIA'¹

FRANCESC DEVESEA I JORDÀ
Metge especialista en Aparell Digestiu

*A la memòria de Salvador Climent i Doménec Morell,
dues ànimes de l'Oliva profunda.*

1. INTRODUCCIÓ

La correspondència de qualsevol època pot ser una font útil per a estudiar la vida quotidiana i, per tant, la salut, aspecte de màxima importància que apareix sovint en el dia a dia de les relacions humanes (Mestre, 2000; Pons, 2001).² Les col·leccions epistolars faciliten enormement aquest tipus de recerca. Els set volums *Monumenta Borgia* (MB) recullen una gran massa informativa, principalment cartes, al voltant de Francesc de Borja.³ Els documents dels MB contenen abundants notícies sobre salut, referides al mateix Francesc i també a altres persones o col·lectius, cosa que ens permet obrir una finestra al segle XVI per a observar el benestar, el sofriment, la malaltia i la mort, així com l'actitud dels corresponsals front a les diferents situacions i esdeveniments vitals. A banda dels Borja, els Centelles apareixen ara i adés a la col·lecció MB. No resulta estrany, atesa la seua condició de vella nissaga de la noblesa catalana, amb una important branca valenciana arrelada principalment a Oliva i Nules. Els Centelles es relacionaven amb les instàncies del poder civil, del que Fran-

1 El present treball ha tingut el suport d'AISSA. Santiago La Parra, Francesc Mestre, Vicent Olasso i Josep Sendra han aportat valuosos suggeriments. Vicent Canet ha tingut l'amabilitat de facilitar-me els seus textos, en gran part inèdits, sobre els moriscos d'Oliva. Finalment, Francesc Pons i Ferran Garcia-Oliver m'han ajudat a precisar alguna cronologia. A tots ells el meu sincer agraïment.

2 Pons, amb el seu treball *Sobre la peste de Oliva de 1785*, publicat a la revista *Cabdells*, ens ofereix un exemple perfecte de la correspondència com a font per a estudis històrics de salut.

3 Els volums I al V dels MB es van publicar entre 1894 i 1911, al si dels *Monumenta Historica Societatis Iesu*. Contenen gran part de la correspondència de Francesc de Borja i de la seua família, així com altres documents d'interès. L'edició recent de dos nous volums dels MB (VI i VII), a cura d'E. García Hernán, ha incorporat una massa important de documents inèdits. Vegeu *Monumenta Borgia* (1894-1911) i *Monumenta Borgia* (2003-2009).

cesc de Borja formava part a la primera etapa de la seua vida. A més a més, hi havia una relació especial entre el comtat d'Oliva i el ducat de Gandia, dos espais senyorials veïns que entroncaran definitivament amb el matrimoni entre Carles de Borja i Magdalena de Centelles.

Vam analitzar el contingut dels volums MB, datats entre 1510 i 1572, cronologia corresponent a la de Francesc de Borja. Dels 2769 documents revisats, un 44% contenien alguna notícia sobre salut, motiu principal de l'estudi.⁴ De forma paral·lela, hem recollit tots aquells textos que feien referència a personatges de la família Centelles, independentment de la seua temàtica. Encara que hem inclòs notícies no relacionables amb la salut, aquesta continua com a un dels principals fils conductors, sota un concepte ample que sobrepassa els usuals trets clínics, terapèutics o preventius de les malalties, o l'absència d'elles, integrant també la "patologia de la violència", tant individual com col·lectiva, pública o privada. Així, podien figurar activitats, òbviament poc saludables, com guerres, bandolerisme, repressió institucional de la delinqüència, bandositats nobiliàries o persecució inquisitorial. Al capítol de la patologia femenina, contemplem l'embaràs i el part. Ho fem sabent que, malgrat tractar-se de processos fisiològics en sentit estRICTE, són esdeveniments biològics importants que, en aquella època, estaven sotmesos a una elevada incidència de complicacions que causaven, amb relativa freqüència, la mort de la mare o del fill.

Un total de vint-i-sis referències als Centelles, directes o indirectes, hem pogut extreure dels MB. En setze ocasions (61,5%), hi havia algun aspecte relacionat amb la salut. Vejam els protagonistes i els esdeveniments.

2. SERAFÍ DE CENTELLES I FRANCESC GILABERT DE CENTELLES, SEGON I TERCER COMTES D'OLIVA

2.1. El perill corsari

Al voltant de l'any 1532, hi havia alarma a les costes valencianes a causa d'una possible invasió corsària. El duc Joan de Borja redactava un memorial, en el qual feia una relació d'homes a cavall que quedarien a la ciutat, proposant una estratègia defensiva dels territoris vora mar al Regne de València. Des de

⁴ El cos principal de l'estudi està contingut en l'article *La salut a la col·lecció Monumenta Borgia*, de F. Devesa, que va rebre el premi Roël de l'Institut Mèdic Valencià 2012-2013, pendent de publicació en el núm. 37 de la revista *Llull* (2014).

Cullera a la Vila seria responsabilitat del duc de Gandia i del comte d'Oliva.⁵ La preocupació pels béns i la salut de senyors i vassalls era òbvia. En aquell moment, el comte d'Oliva era Serafí de Centelles, però el seu nebot Francesc Gilabert exercia de braç armat, probablement per l'edat avançada de l'oncle. Per l'agost d'aquell any, el duc Joan, en carta al comte d'Oliva, deia que “[...] la mejoría del señor don Francisco [de Centelles] va continuando, según la relación que maestro Pedro me ha dicho”.⁶ Francesc Gilabert de Centelles estava, en aqueix moment, convalescent d'una ferida recent soferta a la vall d'Alfàndec (actual Valldigna). Ell i Joan de Borja havien plantat cara als pirates que, amb dotze galeres, van desembarcar a Cullera. El Centelles va rebre dues fletxes a la cama dreta i el Borja es va trencar un braç (Pons, 1997, 17-38). El duc no podia visitar Francesc per trobar-se també malalt, segons contava en la mateixa carta: “[...] esta noche no ha estado sin calentura”. És possible que el tal “maestre Pedro”, per la seua condició de cirurgià, hagués curat Francesc Gilabert de Centelles (Devesa, 2011). Fora ell o un altre, allò ben cert va ser que l'habilitat del cirurgià no pogué evitar que el futur comte quedara coix de per vida.

El perill conjunt de turcs i barbarescos era ben real. Joan de Borja estava molt capficat amb la defensa de Gandia i envejava el bastió veí: “Si os dixere del conde de Oliva, dirísele que tiene una buena fortaleza dentro de la villa donde con sus criados puede defenderse mejor que yo en Gandia con mil hombres por ser grande la cerca”.⁷ L'amenaça costanera formava part de la vida diària a tota la Safor i al litoral valencià.⁸ Cinc anys després, el perill semblava tan greu que Joan de Borja escrigué a les màximes autoritats de la capital del regne, demanant reforços, atés que la invasió turca podria “[...] destruir toda esta comarca, despoblándola y levantando toda la sustancia de ella con quemar los trapiches del azúcar que aquí tenemos. El daño sería tan grande no solo nu-

5 MB VI, pp. 245-246 (Memorial del duc Joan de Borja, Gandia 1532). Vegeu Olaso (2011) i Pardo (2011). Els dos llibres tracten amb profunditat l'estreta col·laboració dels senyors de Gandia i Oliva en la protecció de la costa i la defensa de les dues poblacions.

6 MB VI, p. 252 (Duque de Gandia al [conde de Oliva], Gandia 15 agosto 1532). Encara que segons la transcripció de García Hernán, es tractaria de Francisco [de Borja], seguim la de Pons Fuster (on es tracta de Francisco [de Centelles]), per semblar més coherent i cronològicament precisa (Pons, 2005, 26).

7 MB VI, pp. 268-271 (Duque de Gandia a Juan de Borja, memorial, Valencia, septiembre 1534).

8 Els assalts a la costa valenciana són una constant al segle XVI. En la llarga llista de desembarcaments figura un a Oliva, en 1529; un altre amb saqueig de Piles i Cullera, en 1532; o el de Dénia, pel 1556 (García Martínez, 1980, 47-48; Alonso, 1998, 93-94).

estros, pero aún del reino [...]”. Calia salvar persones i béns. En aquell moment el bé més preuat era el sucre. Joan de Borja ho tenia molt clar. Ell i el comte d’Oliva es preparaven per a la defensa:

[...] siempre que será menester para una jornada cierta enviaré doscientos hombres y treinta de caballo con seis piezas de campo menudas, cuales para esta tierra pueden aprovechar con sus municiones y pertinencias. Y así tengo por cierto que el conde de Oliva hará lo mismo.⁹

Hi havia, doncs, una força d’intervenció ràpida que podia fer front a les incursions corsàries habituals, però no a una invasió massiva de l’estol que circulava pel Mediterrani. La por senyorejava el cos dels cristians. També el dels “altres” saforencs? La població morisca podria tindre temor o, tal volta, esperança d’embarcar amb els seus germans de religió, segons foren les seues expectatives: quedar-se a la terra que els havia vist néixer o anar-se’n cap a un destí incert. La segona opció de vegades es realitzava. Així, pel 1542, el duc de Gandia li contava al seu cunyat:

Los moros han venido con hasta siete fustas. Llévanse a ojos vista todos los moriscos del reyno. A mi vecino se le han ydo veinte y seis o veinte y siete vasallos. Bien podrá poner mi barba a remojar, porque hasta agora no se han ydo sino uno, que poco importa.¹⁰

Prop d’una trentena de vassalls moriscos era una bona colla per a deixar enfadat el tercer comte d’Oliva, Francesc Gilabert de Centelles. Anys després, el mateix Francesc de Borja, a la seua etapa de duc de Gandia, va decretar dures penes per als qui infringiren una sèrie de mesures que intentaven tallar qualsevol intent de fugida de la població morisca. Des de Castelló de Rugat, el quart duc de Gandia disposava:

Primo, que ningú sia gosat, així home com dona, ab ses mullers e familia de la present Baronia de Castelló, chics e grands que de sa pròpia terra eixirà e se’n irà o serà trobat que se’n vaja per a embarcarse y passar-se’n en terra de moros sia encorregut y de facto encórrega en pena de perdre la vida y tots sos

9 MB VI, pp. 345-348 (Duque de Gandia al duque de Calabria y al Gobernador [Francisco de Gurrea], Gandia 17 junio 1539).

10 MB VI, pp. 513-515 (Duque de Gandia al vizconde de Évol, Gandia, 6 marzo 1542).

béns, applicadors als cófrens de sa señoria y en la mateixa pena encórreguen los traginers y marineros y altres personas que en les dites coses consentiran, daran consell favor y ajuda.

Les disposicions continuaven, presidides pel mateix tarannà, per als que s'aproparen cap a la costa per a fugir a terra de moros o aquells que tingueren relació amb “moros o turchs que van ab fustes, robant y cativant per la costa del present regne [...]”.¹¹ Aquestes mesures les va prendre, cal dir-ho tot, després de recomanar als moriscos que es refugiaren dins de Gandia, en cas de perill, i havent rebut informació de possible connivència d'alguns d'ells amb els turcs. Hi havia precedents de moriscos convertits en corsaris. Està documentada una notícia, a principis de segle, sobre pirates d'Oliva, com el cas del capità Balaguer que comandava un estol de sis vaixells (Morell, 2005, 71-74). Per altra banda, uns deu anys després que Borja dictara les disposicions esmentades, els germans Alicax i Cajeta, moriscos d'Oliva, havien aconseguit passar a la costa d'Alger i es dedicaren a l'activitat corsària. Alicax, després de participar en el saqueig de Menorca i d'emportar-se vint famílies del Raval d'Oliva, fou agafat per galeres cristianes i reclamat per la Inquisició. La història acabà dramàticament, atés que el corsari d'Oliva fou cremat a València en 1576, mentre que el seu germà, en venjança, aconseguí l'execució, per lapidació pública, de Fra Miquel d'Aranda, sacerdot captiu de l'orde de Montesa que havia comprat per a intentar l'intercanvi amb Alicax.¹²

2.2. Els presos del comte i la caça

No sols el perill corsari podia ocasionar danys a la salut, també els conflictes interns en què la llei i la repressió estava en mans del senyor feudal. Cal dir que les presons i els captiveris no són massa saludables, és cert per a qualsevol època, tant a l'actualitat com al segle XVI. Aleshores, com ara, les iniciatives per a millorar la condició dels presoners eren positives, especialment si hom aconseguia el seu alliberament. Així ocorregué als dos empresonats pel comte d'Oliva, probablement per caçadors furtius, que van tindre la sort de la

¹¹ MB VI, pp. 637-639 (Duc de Gandia als seus vassalls [Castellón del Duque, 1545]).

¹² Vicent Canet Llidó ha fet un magnífic treball sobre els moriscos d'Oliva que, en la major part, resta inèdit. Els aspectes fonamentals van ser exposats a la seua conferència pronunciada el 3 de desembre de 2009 a la Biblioteca Tamarit d'Oliva. Dos extractes es poden consultar en Canet (2009; 2010). Hem tingut ocasió de consultar també la bibliografia que el mateix autor aporta sobre el tema: De Sosa (1990, 162-173), Yassine Bahri (1990) i Alonso (1998, 93-94).

bona relació i ascendència de Joan de Borja sobre el seu veí. Llegim la carta de Francesc Gilabert de Centelles contestant una probable petició en favor dels presos per part del duc de Gandia:

Muy Ill.^e Señor.

Si por ser caçadores honrra y favoreçe tanto V. S., como veo por su carta, á Solivera y al otro que también fué preso, qué será de Contrabanda, por cuya causa y desagravio hize yo prender al postrero que dixere? En especial, que el Señor Infante y una muchedumbre de príncipes, con quien vivió Contrabanda, le favorecieron tanto que yo me ternía por escudero suyo, sino descansasse como en la habilidad suya; no obstante que en su ausentia, como ya él sabe, hize algunos tiros de mi mano, que de los menores fueron dos cisnes que maté desdeque vine á Oliva. Con todo soltarán los presos que V. S. manda, como “se atará la asnilla”, conforme al refrán, “donde mandare el Señor”, cuya muy Illustre persona guarde Nuestro Señor y estado acreciente, come puede. -De Oliva, el primero de Mayo MDXXXX.

Servidor de Vuestra Señoría, el Conde de Oliva.¹³

La carta, a banda de l'alliberament dels presos, presenta alguns aspectes d'interés. En primer lloc, el fet que el comte havia estat fora, probablement a València si considerem que Francesc Gilabert de Centelles alternava la seua residència entre la capital del regne i Oliva. L'afició cinegètica hi està present. El comte caçava amb armes de foc, l'ús de les quals va anar generalitzant-se al segle XVI. Respecte a les peces abatudes, no podem descartar que foren autèntics cignes, per la probabilitat que algunes de les dites aus arribaren en aquella època a les costes mediterrànies. També pot ser que, acceptant un significat més lax del mot *cisnes*, es tractara d'algun altre gènere d'anàtids, com els collverds, habituals a les zones marjalenques d'Oliva o dels voltants. Qui eren els presos Solivera i “el otro”? I el tal Contrabanda? Es tractava d'un expert caçador que havia estat al servei de grans senyors? Era en aquell moment un servidor del duc de Gandia? Moltes preguntes que seria interessant contestar, si més no per treure de l'anonimat alguns dels servidors i vassalls, cristians o moriscos, usualment oblidats per la història.

13 MB VI, p. 413 (Conde de Oliva al duque de Gandia, Oliva 1 de mayo de 1540). Hi ha una versió de la mateixa carta (accessible en: www.cervantesvirtual.com/.../00b798d0-82b...), amb alguns detalls de transcripció que la fan més intel·ligible. Tant en una com en l'altra, el nom del comte d'Oliva, que figura entre claudàtors, és Serafi de Centelles, però aquest va morir en 1536. Seria, per tant, Francesc Gilabert de Centelles, nebot de Serafi i hereu del comtat.

2.3. Una mina d'or a la Safor?

Entre les diverses microhistòries que podem trobar als MB, hi ha un episodi curiós que es va produir a les acaballes de 1543. Mesos després de la mort de son pare, Francesc s'havia traslladat a Gandia prenent possessió del ducat. Davant un rumor sobre l'existència d'una mina d'or i plata, la seua esposa Elionor de Castro escriu una carta al secretari de Carles V, reclamant els drets per a ella i per a la dona del mateix Francisco de los Cobos:

Unos vasallos del duque mi Señor me han dicho que unos parientes suyos han hallado una mina de oro y de plata, y dicen que será cosa de mucho provecho. Suplico a V. S. que me haga merced de suplicar al príncipe Nuestro Señor que nos haga merced della, á la Señora D.ª Maria i á mí [...].¹⁴

Cinc dies després, Elionor de Castro tornava a insistir en l'assumpte. L'entusiasme de la duquessa no semblava compartit pel seu marit, d'acord amb la carta més prudent que aquest li envià a Cobos: "Estos días pasados me vinieron á dezir que avía una mina de que se podía sacar gran cantidad de oro; y como muchas vezes he oydo hablar en estas minas, y no he visto salir ninguna á lumbre, túvelo por burla." A la postdata, Borja afegia més dubtes sobre la veracitat de la informació:

Después de escrita esta me ha venido á hablar uno destos hombres, por el qual entiendo que de la mina no se saca oro ni plata, sino una piedra negra, en la qual no hay cosa que parezca oro, sino que este morisco á poder de otros materiales saca oro: lo que dize no sabrá hazer nadie, aunque por otros ha sido provado. De manera que paresçe más alquimia que mina.¹⁵

L'assumpte semblava derivar cap als coneixements alquímics d'algun morisc. Tanmateix, la falòrnia continuava obrint-se camí, de tal forma que les més altes instàncies de la cort i de la seua delegació a València van prendre part,

14 MB I, pp. 577-579 (Leonor de Castro a F. de los Cobos, Gandia 17 de diciembre, 1543). Francisco de los Cobos (prop 1477-1547), procedent de la petita noblesa d'Úbeda, va fer una carrera fulgurant. Era secretari d'Estat de Carles V, membre del Consell Reial i Comendador de León. Va emparentar amb l'alta noblesa castellana pel seu matrimoni amb Maria de Mendoza. En el període referit, davant l'absència de l'emperador, estava al costat del príncep Felip, acompanyant-lo en la seua regència.

15 MB II, pp. 467-469 (Duque de Gandia a Cobos, Gandia a 21 de diciembre, 1543).

per si de cas. El príncep Felip, aleshores regent per l'absència de Carles V, li escrigué a Borja:

El Comendador mayor [Cobos] nos refirió lo que vos y la duquesa le scrivestes sobre la mina que se ha descubierto en esse reyno, de lo qual ya teníamos aviso por lo que havia escripto el duque don Fernando y tambien el Conde de Oliva [...]. Scrivimos al duque don Fernando que él lo tome á nombre de la corte, y haga averigar, y sacar á luz la cosa, y hazer la experiencia, y se ayude y valga de vos para assegurar los moriscos, y otros que han entendido en el descubrimiento, y en lo demás [...].¹⁶

Tot fa pensar que el Centelles [Francesc Gilabert] s'havia avançat al Borja i, de la mà del virrei del Regne de València, "Don Fernando" [el duc de Calàbria], havia informat a la cort. El jove i recent casat Felip estava ben assessorat, atesa la seua decisió de passar-li el negoci al virrei, en nom de la Corona. Naturalment calia la col·laboració de Borja, tot i deixant ben clar que la primícia li havia arribat del seu veïnat i del virrei, cosa que recalca per boca del tot-poderós Cobos: "Y quanto á lo de la mina que se ha descubierto en esse reyno, diez días antes que mi señora la duquesa avisasse, avian llegado dos avisos, el uno del señor duque de Calabria, y el otro del conde de Oliva é don Xpóual. su sobrino."¹⁷ Qui era el tal "Xpóual." (sic), nebot del comte d'Oliva? "Xpóual." sembla l'abreviatura de Cristóbal i podria tractar-se, per tant, de Cristòfor Centelles, fill d'un germà de Francesc Gilabert i nét de Querubí.¹⁸ Presentats tots els actors, la comèdia seguia el seu curs i l'experiment es va fer. Primer a xicoteta escala davant Borja:

Visto lo que V. A. me manda, he trabajado que se haga la esperiencia de la mina, embiando al Duque don Fernando la persona que ha de sacar á luz la verdad deste negocio, y no ha sido menester pequeña maña para hazelle yr á Valencia. Y aunque de la esperiencia que en mi presencia se hizo, por ser de pequeña cantidad de tierra, sospeché que pudo haber engaño, poniendo á bueltas de los materiales que se ponen en la fundición de la tierra, la mesma cantidad de oro

16 MB II, p. 680 (Príncipe Felipe al duque de Gandia, Valladolid, 27 de diciembre, 1543).

17 MB II, pp. 680-682 (Francisco de los Cobos al duque de Gandia, Valladolid, 28 de diciembre 1543).

18 Cristòfor i el seu germà Francesc serien, posteriorment, litigants front a Magdalena per l'herència del comtat d'Oliva. A Cristòfor, la sentència li atorgarà la baronia de Nules (Mestre, 1997).

que sacaron, porque de diez onças de tierra salieron cuatro reales y medio de oro, el qual he embiado en una sortigica al duque, pienso que agora no se podrá hazer engaño, porque se hará la fundición de gran cantidad de tierra de la qual ha de salir buena cantidad de oro, si la cosa fuese verdadera.¹⁹

La quimera finalment es va fondre, resultant un absolut fracàs. El duc de Gandia havia encertat amb el seu escepticisme i preparant la prova definitiva. Des de la cort, el regent Felip anunciava la sentència final: “En lo de la mina, el duque don Fernando me ha scripto que se hizo la experiençia, y no salió della sino algunos pedaços de hierro; tenémosla por cosa de poco fundamento. A vos os agradezco lo que en ello habéis hecho.”²⁰

On es trobava la pretesa mina? El fet que la informació privilegiada estiguera en mans dels Centelles d'Oliva ens fa pensar que la mina, d'on procediria el material base, podria trobar-se al territori del comtat. A favor aniria també el resultat final que va donar com a producte alguns trossos de ferro. Hi ha documentat a Oliva restes de forns per a la fundició de ferro, dels quals Salvador Climent va donar testimoni, quedant encara algun vestigi. Pels voltants de Sant Antoni i el Tossal Gros es poden apreciar encara vetes de minerals ferruginosos. El mateix nom del riu Alfadilí o Alfadidí, que recull les aigües de la zona esmentada, podria significar “de ferro” o “relatiu al ferro”. No es poden descartar altres localitzacions de la Safor, atés que entre Marxuquera i Ròtova també existia una mina de ferro a principis del segle XIX (Navarro, 2009). De qualsevol forma, el principal fet va ser que no hi havia metalls nobles, ni al principi ni al final, fora dels que s'afegien durant el procediment. Francesc de Borja havia deixat caure la paraula clau: alquímia. Per tota l'edat mitjana circulaven uns mètodes que pretenien transformar metalls corrents en or o plata. Formaven part d'una teoria que els àrabs havien recuperat del món antic i que cercava la pedra filosofal, amb la qual seria possible la desitjada transmutació. L'alquímia era un pensament especulatiu que tanmateix seria el precedent de la química moderna. En 1543 sols feia dos anys que havia mort un rellevant alquimista, Paracels. El gran metge suís va ser pioner en la utilització mèdica de compostos químics i minerals. Ell i els seus seguidors s'enfrontaren radicalment al galenisme vigent des d'una òptica panvitalista i contradictòria, però que permetria posteriorment el naixement de la química farmacològica (Pagel, 1973). Les idees de Paracels tardarien encara uns anys a arribar als regnes

19 MB II, pp. 473-475 (Duque de Gandia al príncipe Felipe, Gandia 8 de febrero, 1544).

20 MB II, pp. 682-683 (Príncipe Felipe al duque de Gandia, 18 de marzo, 1544).

ibèrics. En realitat era un viatge de retorn, si considerem que el pensament de Ramon Llull i Arnau de Vilanova havia inspirat prèviament els alquimistes europeus i el mateix Paracels.²¹ No sabem si l'intent alquímic dels moriscos valencians va ser el primer que va "protegir" Felip II. Sí sabem que no fou l'únic. Al llarg del seu regnat, els alquimistes van gaudir d'una tolerància general, quan no d'una franca protecció. El monarca tenia interès per aconseguir or o plata, com fóra, inclosos els mètodes alquímics i, en conseqüència, va donar suport a diverses propostes. Una raó podria ser la crisi econòmica de l'estat, però probablement hi havia també una receptivitat a les novetats tecnològiques, de base alquímica. Així, a l'Escorial, es va promoure un important centre de destil·lació on es fabricava gran varietat de productes mèdics, licors i aiguardents de taula o perfums (Puerto, 1997). L'experiment alquímic dels nostres moriscos va ser una fracàs respecte a la seua intenció de treure or o plata. L'actitud de Borja fou prudent i a la vegada oberta. Se suposa que també la dels Centelles. Hi havia possibilitats de beneficis econòmics i això podia despertar la cobdícia dels grans senyors. Cal considerar també una tradició, a les dues cases, de noblesa culta i permeable a les novetats. Hi hagué fins i tot, per aquella època, un Centelles alquimista: el valencià Lluís de Centelles, autor d'un text en vers, de contingut hermètic i al·legòric, sobre la transmutació metàl·lica, titulat *Coplas sobre la piedra filosofal* (Castro i Rodríguez, 2001).²² Tenia relació Lluís de Centelles amb els comtes d'Oliva o els seus parents? Tingué alguna cosa a veure amb l'episodi alquímic de la Safor? No és massa probable, si fem cas del seu perfil més bé teòric, però no

21 Tant Ramon Llull com Arnau de Vilanova coneixien les fonts àrabs. Tots dos i Joan de Peratallada (Juan de Rupescissa) formen el triumvirat de la ciència catalana del segle XIV, segons Menéndez y Pelayo. Una figura rellevant entre els alquimistes del món musulmà fou Geber o Djabir ben Hayyan (?-815), seguidor d'Aristòtil i versat en matemàtiques, medicina i música. L'alquímia, per la seua vessant esotèrica i ocultista, va ser malvista en alguns moments per l'ortodòxia religiosa. Posteriorment, Boyle (1627-1691) i especialment Lavoisier (1743-1794) bastirien els fonaments de la química moderna, en la qual es dissol l'alquímia, bandejant-se les idees globals de transmutacions metàl·liques o panacees medicinals. Tanmateix, la vida dona moltes voltes i pot ser que els moriscos de la Safor no anaren del tot desencaminats, si considerem que la química nuclear actual demostra que la diferència entre el plom i l'or sols està en uns quants protons. Clar que, de moment, l'obtenció d'un a partir de l'altre és inestable i car (Menéndez y Pelayo, 1998, 523-525; López, 2002).

22 La biografia de Lluís de Centelles és fosca. Castro i Rodríguez apunten la hipòtesi de la seua vinculació al comtat de Quirra (Sardenya). Seria, segons els dits autors, fill del comte Guillem Ramon de Centelles. En tot cas, serien necessaris més estudis per a aprofundir en la identitat d'un Centelles molt singular.

es pot descartar del tot. Esperem que algun dia la investigació històrica con-
teste aquestes i altres preguntes sobre l'interessant personatge.

3. PERE DE CENTELLES, QUART COMTE D'OLIVA

És coneguda la naturalesa malaltissa i feble del primogènit de Francesc Gilibert de Centelles, així com la seua follia. Tanmateix, la causa de la mort sembla que fou una patologia en principi poc rellevant. Ens ho conta el duc Carles de Borja pel maig de 1569:

Yo vine aquí un día después del fallecimiento del conde de Oliva mi hermano, á quien se llevó nuestro Señor el día de su santa cruz, no habiendo sido vista la indisposición de que murió hasta el postrero punto, que fue una a[pos]temación en la punta de una nalga. Ha dexado gran lástima su muerte, porque del modo della muy poco consuelo tenemos los que deseávamos el bien [de] su alma. Dios se haya apiadado della.²³

La “apostemación” referida per Carles de Borja era un abscess de natja; és a dir, una infecció local que probablement hauria drenat algun metge o cirurgià. Ignorem el context patològic, però, en una època preantibiòtica i davant la dèbil constitució de Pere de Centelles, el procés podria haver-se generalitzat acabant amb la seua vida. El comte d'Oliva tenia trenta-dos anys i les darreres paraules de Carles de Borja insinuen problemes mentals que posteriorment es declaren sense embuts:

Quanto á lo de Oliva, se declaró en favor del duque, mi señor, que se podian tomar testigos para probar cómo el conde estava loco quando hizo el testamento; y assí se toman: ya han jurado entre criados viejos y hombres de Oliva y Pego, Gandía y Valencia çerca de ochenta testigos. Todo el mundo dize que en este negocio mi señora será la verdadera señora destes estados, y que el D. Jayme no tiene ninguna justicia.²⁴

El canonge de Gandia Juan de Villalón ho escrigué molt clar. Calia defensar els drets de Magdalena Centelles front als de Jaume Centelles, un familiar d'una branca col·lateral que reclamava el comtat. El fet que es trobaren prop

23 MB v, pp. 91-94 (Duque de Gandia al P. Francisco de Borja, Valencia 19 de mayo, 1569).

24 MB v, pp. 343-350 (Juan de Villalón al P. Francisco de Borja, Valencia 18 de abril, 1570).

de vuitanta testimonis per a constatar la follia de Pere de Centelles, vassallatge a banda, corrobora una malaltia mental que semblava pública i notòria. La casa ducal de Gandia, no cal dir-ho, tenia el màxim interès a fer valdre el dit argument.

4. MAGDALENA DE CENTELLES, DARRERA COMTESSA D'OLIVA

Després de la mort de la seua esposa, Francesc de Borja va decidir dedicar-se a la vida religiosa al si de la Companyia de Jesús. Calia deixar l'herència ducal sobre bases fermes i determinà casar el seu primogènit Carles amb Magdalena de Centelles. Les capitulacions matrimonials es van signar pel novembre de 1548. Els testimonis foren, per part dels Borja, Francesc Roca, degà de la Col·legiata, Nofre Martínez, prevere i rector de Llombai i, per part dels Centelles, Gaspar Tamarit i Jaume Joan Solivella. Van signar "Don Francisco de Borja [...], Don Carlos de Borja [...], Don Ramon de Riusech y de otra manera nombrado Don Francisco Gilabert de Centelles [...], Doña Maria de Cardona su mujer y Doña Madalena de Centelles [...]".²⁵ A partir de la renúncia de Francesc al ducat en favor del seu fill Carles, Magdalena esdevingué duquessa consort de Gandia i hereva del comtat d'Oliva. Hi ha diverses notícies sobre Magdalena de Centelles als textos dels MB. Pel 1566 el P. Bartolomé Bustamante li contava a Borja, general de la companyia, les peripècies del viatge de tornada des de Roma i el seu pas per Gandia:

De allí [Barcelona] venimos á Valençia, y enbié en un carro al compañero viejo al Andaluçia, y yo me partí para Gandía, donde hallé al duque la semana santa, porque llegué allí el sábado anterior, y me fui con S. Sría. á S. Gerónimo á tener el miercoles etc. Hasta la bíspera de pascua; y estando allí juntamente con el conde de Lerma y el marqués de Llombay, jueves santo, después de haber encerrado el santísimo Sacramento, vino nueva que la señora duquesa estaba de parto; y quedándose el conde y marqués en sant Gerónimo, venimos á Gandia el duque y yo, y en el camino, topó un mensajero del buen alumbramiento de la duquesa, de que ya V. P. abrá tenido muy particular nueva.²⁶

25 MB I, pp. 617-624 (Capítols matrimonials entre Carles de Borja i Magdalena Centelles, 21 de novembre de 1548).

26 MB IV, pp. 256-261 (Padre B. Bustamante al P. Francisco de Borja, Toledo 14 de junio, 1566). Bartolomé Bustamante era un arquitecte jesuïta que, entre altres obres, havia intervingut en el disseny i bastiment de l'hospital de Toledo. Persona de confiança de Francesc de Borja, tornava en aquell moment de la segona congregació general que va elegir Borja com a cap de la companyia.

La carta anuncia el part feliç i dóna la data exacta del naixement d'un fill. Quin va ser el fill o filla nat la vesprada-nit del Dijous Sant de 1566? Els fills del matrimoni van ser nou. El primogènit tenia en aquell moment catorze anys; era Francesc de Borja i Centelles, marquès de Llombai, que havia quedat a Sant Jeroni de Cotalba quan es va produir la notícia del part. Segons Santiago La Parra, el 19 d'abril de 1566 va ser batejat Lluís, el seté fill dels ducs. El Dijous Sant del dit any va ser dos dies abans, el 17 d'abril, amb la qual cosa hi ha bastant concordança. Per tant, Lluís seria el fill que va parir Magdalena en aquell dia tan assenyalat. Un Borja Centelles que, segons sembla, va morir jove (La Parra, 2009; 2010).

Dos anys més tard, el comte de Lerma informava laconicament a Borja: "Oy e sabido que mi señora la duquesa ha parido un hijo."²⁷ La carta està datada a 1 d'octubre des de Madrid. El fill que havia arribat al món podria ser Alonso, que va nèixer pel setembre de 1568. Fou canonge de València i ardiaca d'Alzira i va morir el 10 de març de 1606 (La Parra, 2009; 2010). Per a acabar amb les notícies dels parts de Magdalena, hi ha una darrera informació en una carta que escrigué el canonge de Gandia, Juan de Villalón, el 18 d'abril de 1570: "Hallé a mi señora que había mal parido pocos días antes que yo llegasse; pero con salud y agora está muy buena."²⁸ D'acord amb el text de Villalón, la data del mal part cal situar-la entre finals de febrer i principis del mes següent, atés que el canonge afirmava que havia arribat a Gandia en la "dominica quarta de quaresma"²⁹, coneguda com a *Dominica Laetare*, que aquell any fou el 5 de març.³⁰ No hi ha cap notícia d'un fill nat en 1570, amb la qual cosa, i la referència que Magdalena Centelles "havia mal parido", cal sospitar un avortament o un fetus mort. Ignorem en quin moment de la gestació estava la duquesa. En tot cas, la senyora es va recuperar ràpidament. El part o avortament va ser dolent, però Magdalena era una bona paridora. Sembla que encara va tindre una xiqueta, Maria Magdalena Nicolasa, que fou batejada el vuit de desembre de l'any 1572 (La Parra, 2009; 2010). La mare tenia en aquell moment al voltant de quaranta-tres anys.

27 MB IV, pp. 647-650 (Conde de Lerma al P. Francisco de Borja, Madrid 1 de octubre, 1568).

28 MB V, pp. 343-350 (Juan de Villalón al P. Francisco de Borja, Valencia 18 de abril, 1570).

29 Ídem.

30 La *Dominica Laetare* fa referència a les paraules de la litúrgia del dit diumenge, "Laetare, Jerusalem [...]" ("Alegra't, Jerusalem [...]"), que trameten la joia de la proximitat de la Pasqua, suavitzant el rigor quaresmal, cosa que es visualitza també en els ornaments rituals que canvien del color morat al rosa.

Més enllà dels parts, hi ha diverses notícies sobre Magdalena de Centelles, especialment al voltant de la mort del germà Pere. Sols en una ocasió apareix un comentari sobre la seua salut, en carta del seu espòs Carles que, en un primer moment, li amagava la notícia de la mort del comte d'Oliva:

La duquesa [Magdalena Centelles] no sabe nada des[to], assí por la pena que le daría este successo, como entender las pretençiones que contra su derecho tienen estos cavalleros, que, aunque no son muy firmes, todavía todo esto junto dañaría á una salud tan achacosa como la duquesa tiene; y assí pienso encubrírsele el tiempo que fuera possible y lo permitieren los negoçios [...], pero sea él [Dios] alabado por darme á beber hieles para mí tan amargas como pleytos, y que se ayan guardado para mi tiempo, siendo la cosa del mundo que yo más aborrezco; y véome con tantos, que se puede creher bien seguramente que se ha de acabar mi vida primero que ellos. Yo estaré aquí esperando assegurar el juhizio para un artículo importante de que agora se trata, que es una pretençión que don Jayme Centelles tiene que se publique el testamento que se dize haver echo el conde en su favor. Y aunque la señora condessa de Oliva le ha favoreçido [...].³¹

Carles de Borja justificava l'encobriment de la luctuosa notícia en el possible dany a la salut “tan achacosa” de l'esposa. Tanmateix, al final de la carta, afirmava que “La duquesa está con salud, según don Francisco me escribe de cada día [...]”.³² Encara que la salut de Magdalena passara per un mal moment, la seua vida es va allargar encara vint-i-cinc anys més. El que sí que semblava afectat, pel plets que anava acumulant, era Carles de Borja. En el cas del comtat d'Oliva la seua premonició va ser certa. El litigi va durar més que ell, ja que la sentència definitiva es va produir en 1594, dos anys després de la seua mort. Magdalena, al contrari, va morir en 1596. La darrera comtessa d'Oliva tenia seixanta-set anys, una edat considerable en aquella època.

31 MB v, pp. 91-94 (Duque de Gandia al P. Francisco de Borja, Valencia 19 de mayo, 1569). Jaume de Centelles i Juan és un parent de Magdalena a qui li disputava l'herència del comtat. La comtessa d'Oliva era en aquell moment Hipòlita de Zúñiga i Requesens, vídua de Pere Centelles.

32 Ídem. Don Francisco era Francesc de Borja i Centelles, primogènit dels ducs.

5. GASPAR DE CENTELLES, BARÓ DE PEDRALBA

Les bandositats feudals eren causa de ferits i morts per les agressions físiques que comportaven. Pel 1552, la duquessa viuda de Gandia, Francesca de Castro Pinós, li escrigué al seu germà: “Por la carta de v. s. del 11 deste veo la demasiada razón que hay para quejarse de la negligencia que todos tenemos en escribir a v. s., y sin comparación más del descuydo que ha havido en avisar del suceso y desgracia de don Gaspar Centellas.”³³ Quina havia estat la “desgràcia” de Gaspar Centelles? Tot concorda en un fet conegut. Gaspar de Centelles fou víctima d’una pallissa propinada per criats del duc de Gandia, prop de la catedral de València. Sembla que el duc Carles de Borja estava ofès per una carta del baró de Pedralba. La descripció del succeït apareix al dietari de Jeroni Sòria:

Fon que diumenge a 8 de maig, 1552, a les cinch hores després dinar, lo Duch de Gandia, nomenat don Carlos de Borja, feu pegar de bastonades a don Gaspar de Centelles, jermà de don Miquel de Centelles, senyor de Pedralba; e fon que de part del Duch li portaren una lletra dos hòmens de cavall y la y donaren al dit don Miquel, devallant de la Seu al carrer de Çaragoça, que se veu de front la porta del campanar de la Seu, que va a la plaça de Senta Catalina màrtir, y li donà la lletra al dit don Gaspar; y en aventla y dada, ans de legirla li dix: “y esto me ha dado mi Señor el Duque que le dé”; y li pegà una bastonada al front, de hon isxqué molta sang; y lo dit don Miquel en havent rebut, los corregué fins a Sent Martí y may lo pogué alcansar.³⁴

Probablement les discrepàncies o malentesos, entre Carles de Borja i Gaspar de Centelles, eren importants, però la violenta reacció del jove duc va ocasionar una commoció entre la noblesa valenciana. Aquell episodi va precedir un llarg conflicte nobiliari (1553-1555) dels Borja i els Figuerola front als Pardo de la Casta i alguns Centelles. El conflicte va comportar la intervenció reial i el desterrament dels caps de grup, inclòs el propi Gaspar.

La figura d’aquest Centelles mereix un comentari adicional. Gaspar de Centelles i Montcada fou baró de Pedralba, fill d’Eimeric de Centelles. Nat cap al 1510, va rebre una sòlida formació humanística. A la mort de son pare, va fer una vida cortesana i militar seguint l’emperador (1546-1548), actuant

³³ MB VII, pp. 62-63 (Francisca de Castro, duquesa viuda al vizconde de Évol, Valencia 22 de junio, 1552).

³⁴ El text és recollit per García Martínez (1980, 40).

com a portantveus del braç militar a les corts aragoneses. Més endavant, va encapçalar un grup d'intel·lectuals, crítics front a l'ortodòxia catòlica, amb postures diverses que anaren evolucionant des de l'erasmisme a la reforma. Segimon Arquer i Jeroni Conqués eren els ideòlegs del nucli de Pedralba, on s'enquadrava també Miquel Centelles (de la branca dels barons d'Almedíxer) i, probablement, Pere Joan Nunyes. Gaspar Centelles fou acusat de luteranisme i pres pel Santo Oficio vers el 1562-63. El Centelles, que primer havia intentat eludir el càstig de la Inquisició, al final renuncià a tota defensa i menyspreà les pressions per a fer-lo retractar dels seus errors. Argumentà davant els seus jutges que els doctors de l'Església primitiva no havien consentit mai "[...] que se matasen los hereges, sino que se les apremiasen y se enseñasen para que se convirtiesen". Els seus raonaments no van ser atesos i fou cremat a la foguera en 1564 (García Martínez, 1980, 39-46; García Cárcel, 1980, 336-339; Almenara i Ardit, 1997; Carboni, 2001).

6. ALTRES CENTELLES

Als MB apareixen distints personatges amb el cognom Centelles, sense que la seua aparició tinga a veure amb qüestions de salut. Hem cregut oportú citar-los, deixant als historiadors la tasca de la seua identificació i ubicació al frondós arbre genealògic de la nissaga.

6.1. Serafi de Centelles

Pel 1540, durant la seua etapa de lloctinent de Catalunya, Francesc de Borja havia de resoldre un conflicte a la fortalesa de Salses (Rosselló, actualment territori francès). L'anterior alcait havia mort i Borja proposava un substitut:

Quando murió don Joan de Sanct Clemente, alcayde desta fortaleza [Salses] visto que S. M.^t estava en Francia, y que don Serafin de Çentellas era cuñado del alcayde y que la hermana le daba priessa para que se metiesse en la fortaleza, para guardar lo que cumplía al servicio de S. M.^t y á su honra della, con el parecer de algunos del consejo, porque no quedasse una fortaleza tan importante en poder del teniente, yo provey al dicho don Serafin como lo escriví a V. S., hasta que S. M.^t proveyesse de otro.³⁵

35 MB II, pp. 138-140 (Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona 1 de octubre, 1540).

Evidentment, el Serafí de Centelles que esmenta Borja no era el segon comte d'Oliva. En tot cas, ens confirma que el nom tenia tradició familiar. Resulta clar també que l'anterior alcait estava casat amb una Centelles, germana de Serafí. Cal dir que la proposta del lloctinent no va prosperar. Carles V va nomenar mossén Albió per al càrrec.

6.2. Enric de Centelles

A Barcelona apareix un altre Centelles ben identificat, pertanyent a la branca sarda de la família. Borja havia suspès unes festes per un conflicte de protocol entre ell mateix, com a lloctinent representant de Carles V, i el duc de Cardona:

[...] pues no había ninguno en Cataluña á quien yo no castigasse haziendo lo que no debía, calló [el conde de Modica] y fuese adonde estaban el duque y el almirante, y todos tres se fueron á casa del mantenendor, que era don Henrique Çentellas, hermano del conde de Quirra, á pedille con mucha instancia, que no embargante el mandamiento que de parte de V. M.¹ se le había hecho, saliesse á justar, que ellos se obligavan á pagar las penas que le pusieron: y el dicho don Henrique no lo quiso hazer, acatando el mandamiento de V. M.¹³⁶

El germà del comte de Quirra probablement la va encertar. Sabia qui manava en aquell conflicte. A més a més, anava a necessitar prompte la influència del lloctinent per tal d'agilitzar els tràmits matrimonials: “El señor don Henrique Sentellas ha concertado matrimonio con la señora doña Isabel Turell; y para que se efectue con todo cumplimiento, tendrá necesidad que se le dé licencia de la orden.”³⁷ El permís per a la boda degué arribar immediatament, atesa la carta d'agraïment que Borja remet al secretari de Carles V el mateix mes de juny:

Beso las manos á V. S. por la merced que ha me hecho de embiarme la licencia para el casamiento de don Enrique de Centellas: ellos están ya casados y muy contentos, aunque ha sido tan dificultoso el casamiento de concertarse quasi como la tregua de Pujadas con Sememat.³⁸

36 MB II, pp. 245-253 (Marqués de Llombay a Carlos V, Barcelona 20 de mayo, 1541).

37 MB II, pp. 256-262 (Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona 12 de junio, 1541).

38 MB II, pp. 269-272 (Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona junio [finals?], 1541).

Les negociacions entre els Centelles i els Turell degueren ser molt llargues, si fem cas de la comparació amb les de la treva per a aturar el llarg conflicte que enfrontava Pujadas i Semenat, dos membres de la noblesa catalana.³⁹

6.3. PERONELLA DE CENTELLES

A l'etapa de general de la companyia, Francesc de Borja havia d'atendre assumptes de quasi tot el món conegut. Sardenya, per la seua vinculació a la Corona d'Aragó, era territori de casa. En una carta del 1566 dirigida al P. Baltasar Piñas, entre altres assumptes, contesta la petició d'unes dames:

A essas señoras doña Petronilla Centellas y Catalina de Aquena, que piden la comunicación de las gracias ó méritos de la Compañía, N. P. se remite a V. R. para que, pareciéndole, les diga que N. P. se las comunica; y esto viva voce, porque no sea menester hazer patentes.⁴⁰

Qui era Peronella de Centelles? Pertanyia també al senyoriu de Quirra? Estava vinculada als comtes d'Oliva la devota dama?⁴¹ Ens agradaria disposar de les respostes però la recerca necessària cau fora dels objectius del present treball.

7. CONCLUSIONS

Els documents MB contenen diverses notícies sobre els Centelles, moltes de les quals es relacionen amb qüestions de salut en un sentit ample del terme.

La majoria de les referències són en tercera persona, tret d'una interessant carta de Francesc Gilabert de Centelles al duc de Gandia Joan de Borja.

Entre els diversos personatges de la nissaga que apareixen, implícitament o explícitament, destaquen els lligats al comtat d'Oliva.

39 Un dels maldecaps que arrossegava Francesc de Borja, durant l'etapa de lloctinent de Catalunya, fou el llarg enfrontament entre dues famílies, els Pujades i els Sentmenat. Carles V li havia encomanat explícitament que donara solució a la bandositat. Al MB II hi ha diverses notícies sobre l'evolució del conflicte. En el moment d'escriure la carta a Cobos, agraint la llicència de boda d'Enric de Centelles i Isabel de Turell, Francesc de Borja acabava d'aconseguir una treva de sis mesos entre els dos nobles. Vegeu MB VI, pp. 463-464 (Marqués de Llombay a Carlos V, Barcelona 30 de junio, 1541).

40 MB IV, pp. 319-321 (Francisco de Borja al P. Baltasar Piñas, Roma 3 de octubre, 1566).

41 Sobre les relacions del comtat d'Oliva amb Sardenya, vegeu Sendra (1998).

Respecte als temes de salut, cal remarcar la possible causa de la mort de Pere de Centelles que, al marge de la seua follia, va patir un abscess de natja amb probable complicació posterior.

Els textos revisats ens informen de tres parts de Magdalena de Centelles, que corresponen, els dos primers, als naixements de Lluís, el Dijous Sant de 1566, i Alonso, al setembre de 1568. Un mal part de la duquessa de Gandia i comtessa d'Oliva apareix, entre finals de febrer i principis de març de 1570, ocasionat probablement per un avortament o fetus mort.

Fora dels Centelles olivers, emergeix la notícia d'una agressió a Gaspar de Centelles, baró de Pedralba, motivada pel seu conflicte amb els Borja. Es tracta d'un personatge conegut, de gran interès pel seu perfil intel·lectual i crític front a l'ortodòxia catòlica, cosa que li va costar la vida en ser condemnat a la foguera per la Inquisició.

Al marge de la salut, hem trobat un interessant episodi sobre una suposada mina d'or que ocasionà diverses cartes entre la monarquia i els ducs de Gandia (Francesc de Borja i Elionor de Castro). El comte d'Oliva (Francesc Gilabert de Centelles) havia informat prèviament de la notícia al príncep Felip. La història estigué fonamentada en experiments de base alquímica amb la participació d'alguns moriscos.

BIBLIOGRAFIA

- ALMENARA, M. i M. ARDIT (1997): “Nuevas perspectivas sobre los movimientos protestantes valencianos del siglo XVI”, dins *Estudis*, 23, pp. 75-99.
- ALONSO, J. E. (1998): *Història de la Safor*, Edicions La Xara, Simat de la Valligna.
- CANET, V. (2009): “Els moriscos: 400 anys d’un desterrament”, dins *Llibre de festes de Moros i Cristians*, Oliva, pp. 107-111.
- (2010): “Els moriscos”, dins *Llibret de la Falla de Sant Francesc*, Oliva, pp. 43-53.
- CARBONI, F. (2001): “Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI”, DINS *Cabdells*, 3, Oliva, pp. 29-60.
- CASTRO, E. i J. RODRÍGUEZ (2001): “Luis de Centelles y las coplas de la piedra filosofal”, dins *Azogue*, 4 [en línia].
<<http://www.revistaazogue.com>>
- DEVESA, F. (2011): “La salut en *Monumenta Borgia VI*”, dins *Afers: Fulls de recerca i pensament*, 70, pp. 727-744.
- GARCÍA CÁRCCEL, R. (1980): *Herejía y sociedad en el siglo XVI: la Inquisición en Valencia 1530-1609*, Península, Barcelona.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1980): *Bandoleros, corsaris i moriscos*, Eliseu Climent ed., València.
- LA PARRA, S., i al. (2009): *Francesc de Borja: sant i duc de Gandia*, ed. Bromera, Alzira.
- LA PARRA, S. (2010): “V duque: Carlos de Borja y de Castro”, dins *El ducat borgià de Gandia* [en línia].
<http://www.palauducal.com/espaideleseemocions/borja/data/masinfo/v_duque_carles_borja_castro.pdf>
- LÓPEZ PÉREZ, M. (2002): “La influencia de la alquimia medieval hispana en la Europa moderna”, dins *Asclepio*, vol. LIV-2, pp. 211-229.
- MENÉNDEZ Y PELAYO, M. (1998): *Historia de los heterodoxos españoles*, BAC, Madrid.
- MESTRE, A. (2000): “La carta, fuente de conocimiento histórico”, dins *Revista de Historia Moderna*, 18, pp. 13-26.
- MESTRE, F. (1997): “Apunts biogràfics dels Centelles Riu-sech”, dins *El Palau dels Centelles d’Oliva*, Associació cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 41-75.
- MONUMENTA BORGIA (MB) (1894-1911): *Sanctus Franciscus Borgia quartus Gandiae Dux et Societatis Iesu Praepositus Generalis tertius*, Augustinus Avrial, G. López del Horno, Madrid, vol. I-V (Edició a cura de Cecilio Gómez Rodeles) [en línia].
<<http://www.elsborja.org/news.php?id=30>>
- (2003-2009): *Sanctus Franciscus Borgia quartus Gandiae Dux et Societatis Iesu Praepositus Generalis tertius*, Generalitat Valenciana - IHSI, València - Roma, vol. VI-VII (Edició a cura d’Enrique García Hernán).

- MORELL, D. (2005): *Dotzena i mitja de llegendes del Pinet*, ed. AMPA CP Verge dels Desemparats, Oliva.
- NAVARRO, V. C. (2009): "Sobre el topònim Awr.ba del districte de Dénia islàmica", dins *Cabdells*, 6, pp. 115-132.
- OLASO, V. (2011): *Per guardar la vila: muralla i defensa a la costa valenciana (Gandia, segles XIII-XVI)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- PAGEL, W. (1973) "Paracelso y los paracelsistas", dins *Lain Entralgo: Historia Universal de la Medicina*, IV, Salvat, Barcelona, pp. 107-129.
- PARDO MOLERO, J. F. (2011): *La guerra i els cavallers: els Centelles, el comtat d'Oliva i la defensa del Regne de València*, Associació Cultural Centelles i Riusech - CEIC Alfons el Vell, Oliva - Gandia.
- PONS FUSTER, F. (1997): "Les inquietuds literàries de la família Centelles Riu-Sec", dins *Actes de les primeres Jornades Internacionals sobre la història dels Centelles i el Comtat d'Oliva*, pp. 17-38.
- (2001): "Sobre la peste de Oliva de 1785", dins *Cabdells*, 3, Oliva, pp. 95-117.
 - (2005): *Vespres de mort a Gandia (1500-1550)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, pp. 9-62.
- PUERTO, F.J. (1997): "La panacea áurea. Alquimia y destilación en la corte de Felipe II (1527-1598)", dins *Dynamis*, 17, pp. 107-140.
- SENDRA, J. (1998): *Els comtes d'Oliva a Sardenya*, Ajuntament d'Oliva, Oliva.
- SOSA, A. de (1990): *Diálogo de los mártires de Argel* (Edició d'Emilio Sola i José María Parreño, Hiperión, Madrid).
- YASSINE BAHRI, R. (1990): *Nuevos aportes al estudio de los moriscos del Reino de Valencia: el proceso de Victoria Filomena (1563-1567), el de Alballah Alicaxet (1576) y el de Diego de Arcos (1582-1583)*, Faculté des Lettres, Manouba [Tesi doctoral].

ELS MIRANDA, UNA FAMÍLIA BURGESA DE L'OLIVA DEL SEGLE XVII¹

FREDERIC BARBER CASTELLÀ
Professor de València

1. ENRIC DE MIRANDA: EL PERSONATGE I EL MARC FAMILIAR

Enric de Miranda, del Consell de Sa Majestat, receptor de la Batllia general de la Ciutat i Regne de València i senyor de Guardamar, era natural d'Oлива, ja que ací vivien els seus pares, Francesc i Jerònima Morales. Son pare, el mestre de camp Francesc de Miranda, tenia un important full de serveis: havia participat en la Jornada de la Lliga, en la batalla de Lepant, en els Estats de Flandes, en la defensa del Regne de València i en l'expulsió dels moriscos.

El 28 de juny de 1597,² el rei Felip III li ordenava a la Batllia de València que pagara a Francesc de Miranda 250 ducats, per haver allistat gent i complit altres tasques ordenades pel capità general del regne, el marquès de Dénia. Dos anys després,³ Francesc rebia 25 lliures mensuals tot el temps que residira en el Regne de València i estiguera sota les ordres del capità general del regne. També, durant l'any 1597, havia assessorat el duc de Gandia per a millorar la defensa de la vila i el castell d'Aiora.⁴ A l'agost de 1609, Francesc participava en els preparatius per a l'expulsió dels moriscos,⁵ ja que elaborava per al virrei un informe sobre el nombre d'armes, soldats, militars i peces d'artilleria que hi havia en una zona geogràfica que abastava des de Gandia fins als límits del sud del regne i fins a Ontinyent.

1 Per a les citacions documentals, s'han usat les abreviacions següents:

- ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó.
- AHN: Archivo Histórico Nacional.
- APSMO: Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Oлива.
- ARV: Arxiu del Regne de València.

2 ARV, Reial Cancelleria, llibre 368, f. 222v.

3 ARV, Reial Cancelleria, llibre 379, f. 49r.

4 AHN, Secció Noblesa, Fons Osuna, llig. 1.935, doc. 27.

5 P. BORONAT Y BARRACHINA, *Los moriscos españoles y su expulsión: estudio histórico-crítico*, Imprenta de Francisco Vives y Mora, València, 1901, p. 546.

Arran de l'expulsió dels moriscos, el matrimoni Miranda havia adoptat una xiqueta morisca de dotze anys.⁶ Els Miranda, que vivien al carrer de les Moreres d'Oliva, compartien veïnatge amb altres famílies amb les quals compartien estatus social, amistat i relacions professionals. Era el cas de la família Pasqual, senyors de Negrals,⁷ un dels membres de la qual, Jaume Vicent Pasqual, exercia de procurador i notari dels Miranda.

A banda del seu ofici de militar, Francesc s'havia dedicat a les operacions financeres i, de fet, sembla que aquesta activitat li va permetre reunir una fortuna important. Havia prestat diners a interès a diversos particulars d'Oliva: el morisc acabat del raval d'Oliva, Antoni Carbó⁸ havia fermat un debitori de 134 lliures a favor de Francesc de Miranda l'any 1608 o Baltasar Savall d'Oliva i altres li havien carregat un violari. En vespres de l'expulsió, Francesc havia prestat 400 lliures en forma de censal a l'aljama de Pamis. El 17 de maig de 1615⁹ es jubilava i el rei li concedia una pensió de 300 lliures anuals, de les quals podia llegar 200 als seus hereus.

Francesc de Miranda intentà repartir les seues activitats professionals entre els seus dos fills barons. Dídac, el primogènit, estava destinat a seguir la carrera militar i servir el rei en la guerra, però un enfrontament entre pare i fill acabaria amb el desheretament d'aquest. Enric, el fill secundogènit, continuava amb l'ofici de financer del pare i heretava l'any 1629 una fortuna valorada en 50.000 ducats. Pel que fa a les filles, una d'elles ingressava monja en el convent de Santa Caterina de Siena de València amb el nom de sor Mencia, mentre que Victòria es casava amb el cavaller Vicent Mercader l'any 1621.

Almenys des de l'any 1630, Enric de Miranda es trobava instal·lat a València on les oportunitats de negoci i de millora social potser eren més nombroses que a Oliva i on la germana havia traslladat el seu domicili arran de casar-se amb Vicent Mercader, que tenia arrendades les taules de la carnisseria de la ciutat. Enric establí el seu domicili prop del portal de Quart i, en un any que desconeixem, es casava amb la vídua Maria Assuay,¹⁰ hereva d'un ric llaurador

6 I. GIRONÉS GUILLEM, *Los morisquillos* [en línia]. <www.ignasigirones.com/htm/morisquillos.htm>

7 J. SENDRA I MOLIÓ, "Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)", dins *Cabdells*, 8, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2010, p. 87.

8 Aquest morisc posseïa dues cases al raval d'Oliva, a més de quaranta-dues fanecades d'horta (ARV, Reial Audiència, Processos, Part 2a, Lletre B, núm. 690).

9 ARV, Reial Cancelleria, llibre 384, f. 234.

10 ARV, Escrivanies de Cambra, any 1726, exp. 200, p. 244.

de València que tenia arrendades dues alqueries, diferents lots de terres al Cabanyal i bastants diners, si tenim en compte el dot que atorgava a la filla, un total de 2.000 lliures.

Malgrat traslladar la residència a València, les activitats econòmiques d'Enric de Miranda amb Oliva es van mantenir fins al final de la seua vida. En aquesta vila conservava familiars,¹¹ clients i també tot un equip de professionals com ara procuradors, notaris i advocats que li portaven els negocis i li administraven el senyoriu de Guardamar adquirit l'any 1635. Així, durant la dècada dels anys 50 havia prestat 135 lliures a l'administració dels béns i herència d'Alonso de Celada,¹² que cada mes li pagava un interès que sovint l'invertia per a fer almoines a la parròquia de Santa Maria la Major o per a celebrar misses cada primer de mes. Altres veïns d'Oliva, com Francesc Salelles, Baltasar Canamàs i Baptista Verdú, també havien demanat diners prestats al senyor de Guardamar.

A l'hora de redactar el testament, Enric volia lligar el nom de la seua família amb el seu lloc d'origen i, per això, la casa pairal al carrer de les Moreres era un dels béns que passava a formar part del vincle que fundava en la persona del seu nebot i hereu, Josep Mercader i Miranda.

2. L'ESTRATÈGIA EMPRESARIAL D'UN PATRICI

L'extens testament d'Enric de Miranda,¹³ atorgat l'any 1668, aporta suficients dades, no només materials sinó també psicològiques del nostre personatge. Entre les diferents disposicions que copià el batxiller a qui Enric dictava el testament, apareixen pensaments, idees i tot un codi de valors i aspiracions que, encara que responien als d'Enric de Miranda, segurament compartia la major part de l'oligarquia de la València del Sis-cents.

El fet que Enric de Miranda no cridara el notari per a redactar el testament ens fa especular que era una persona familiaritzada amb un ampli ventall de contractes i amb coneixements jurídics, gràcies al seu ofici de tesorero de la Batllia. Així que, encara que segurament malalt i al llit, només li calgué avisar

11 El primogènit dels Miranda era soterrat el 7 d'agost de 1641 al convent del Pi d'Oliva, amb l'assistència de tot el clergat i el plebà de la vila. Dídac deixava 130 lliures per a despeses de misses i funeral en el seu testament de 25 de juliol d'aquell any, davant el notari Joan Savall (APSMO, Misses i sepultures, IV-119).

12 APSMO, Vària, caixa 10.

13 ARV, protocols notariaus de Josep Domingo, sign. 726, 20 de juny de 1668.

un batxiller veí seu, per a anar dictant-li les últimes voluntats. A l'hora del testament, Enric deixava escrit tota una sèrie de recomanacions a familiars, legataris i marmessors per tal que els negocis funcionaren. Tota la fortuna volia que fóra invertida en la compra de censals (préstecs privats) i de terres. La seua visió del que s'havia de fer, per a mantenir un elevat nivell d'ingressos, ens proporciona dades interessants per a entendre els moviments empresarials de la burgesia de l'època. Així, als administradors d'una fundació benèfica que creava, a la qual dotava de terres i censals perquè funcionara, els demanava que, quan hi haguera ingressos, aqueixos diners foren invertits “[...] los béns mobles venuts [...] i lo procehit d'aquells [...] sia esmerçat en carregar censals o comprar terres [...]”. A un nebot, Lluís Carrió Assuay, a qui deixava un censal de 2.000 lliures, li prohibia que “[...] no puga vendre ni transportar el censal durant la seua vida si no es per comprar algun ofici o habitatge”.¹⁴

Els préstecs financers havien centralitzat el gros de les operacions econòmiques d'Enric de Miranda i l'havien fet prosperar i arribar a aquella posició acabalada que permeté a la família ingressar en les files de la baixa noblesa de la capital. Al llarg de les dècades i d'acord amb la situació econòmica del país, uns productes financers substituïren d'altres, depenent de les perspectives de guany que prometien. El censal donaria pas a la lletra de canvi i, aquesta, a l'adquisició de grans extensions de terra per a l'explotació agrària.

3. ANATOMIA DE LA RIQUESA D'ENRIC DE MIRANDA

Les activitats econòmiques d'Enric de Miranda foren variades i anaren adaptant-se als diferents contextos històrics. Tot i així, la principal font d'ingressos que tingué se centrava en les operacions financeres i de manera secundària, en l'explotació agrària. Al llarg dels anys, les estratègies creditícies anaren modificant-se d'acord amb la situació política i financera del regne. Aquestes adaptacions de les rutines empresarials les podem veure en el canvi del tipus de producte financer i també en l'adquisició de determinades terres amb determinats cultius. De totes maneres, ambdós negocis –les finances i la terra– conflüen. Alguns llauradors acudien a Enric perquè comprara determinades terres o cases en què estaven interessats, per a després pagar-les a terminis amb el corresponent interès. La major part dels llauradors que accedien al crèdit havien d'imposar, com a penyora, cases i terres que en cas d'impagament eren executades a favor del creditor.

¹⁴ ARV, protocols notariais de Josep Domingo, sign. 727, 16 de juny de 1668.

El 12 de desembre de l'any 1668, el notari de València Josep Doménech inventariava els béns de l'administració de l'herència d'Enric Miranda i apareixien un gran nombre de lletres de canvi: substancioses quantitats de diners que Enric de Miranda havia prestat (a curt termini) a més de dues-centes persones de diferents estaments socials. Aquestes lletres de canvi encobrien simples préstecs hipotecaris sobre terres (censals), però sota el paraigua de la lletra de canvi, el prestador s'evitava possibles denúncies per usura. En principi, les lletres de canvi eren un instrument de crèdit que evitava el transport en efectiu de moneda i que permetia transferir diners d'unes places financeres a unes altres, usant monedes diferents sense recórrer a canvistes. Aquest producte financer s'havia posat de moda l'any 1614, quan un decret reial, amb clara intenció d'alleujar els endeutats nobles valencians, va reduir els interessos dels censals del 6,66% al 5%.

La major part dels clients d'Enric de Miranda provenien de l'Horta de València (Catarroja, Paiporta, Silla, Albal, etc.) i eren mercaders o llauradors. Les quantitats prestades oscil·laven entre les 1.000 lliures i les 30. Alguns nobles com Francesc Bellví, senyor de Bèlgida, Giner Rabassa de Perellós, senyor de Dosaigües i Benetússer, o el marquès de Benedites, però sobretot el duc de Gandia, figuraven en les llistes de deutors. Els diners prestats en una lletra de canvi havien de ser tornats en un termini de temps molt curt, encara que de l'any 1666 se li devia a Enric de Miranda en el moment de la seua mort, en concepte de lletres de canvi, a banda dels interessos, un total de 3.275 lliures.¹⁵ De l'any 1665 s'estaven cobrant interessos a Lluç i Francesc Girau d'Oliva, perquè no li havien tornat les 40 lliures d'una lletra de canvi. Joan Semilla i Pere Fuster, llauradors de Potries, pagaven interessos per una lletra de canvi de 24 lliures, que datava de l'any 1649, i Guillem Albert, Josep Escoto i Joan Romero de Miramar encara no havien eixugat un préstec de 84 lliures. Aquestes dades potser reforcen la tesi que les lletres de canvi d'Enric eren censals encoberts.

Coneixem algunes de les activitats econòmiques d'Enric de Miranda relacionades amb la compravenda de terra. El nebot, Josep Mercader Miranda, estava el 8 de setembre de 1663 a l'Alcora tancant diferents operacions immobiliàries i financeres.¹⁶ Havia comprat una horta per un preu de 77 lliures i immediatament li la venia al llaurador Joan Pineda que, com no disposava de la quantitat en efectiu, es veia obligat a contraure un deute amb Mercader pel qual li pagaria 77 sous de pensió anual. Per a tancar el tracte, Pineda va haver

¹⁵ ARV, protocols notarials de Josep Domingo, sign. 727, 12 de desembre de 1668.

¹⁶ ARV, Manaments i emparets, any 1702, llibre 3r, mà 31, f. 4.

de posar com a garantia tots els seus béns. El mateix dia, Mercader va vendre a Jaume Mateu i Macià Carot, ollers de l'Alcora, “[...] una casa i un graner fora dels murs de la vila, en lo raval de sant Roc”. En aquest cas, la propietat valia 250 lliures i els compradors, com tampoc no tenien diners, van carregar un altre censal a favor de Josep Mercader Miranda, pel qual li pagarien cada any 250 sous fins que pogueren eixugar el preu de la propietat.

Una altra font d'ingressos del senyor de Guardamar estava relacionada amb el sector públic. Amb tota seguretat, el nostre personatge comprà l'ofici de tresorer i recaptador de la Batllia de la Ciutat i Regne de València. La Batllia era una institució foral creada per a governar i administrar el patrimoni reial. La relació professional i laboral del financer amb l'administració reial afavoria l'accés a alguns negocis. Per exemple, el 14 d'octubre de 1651 havia comprat per decret i per un preu de 5.600 lliures, els drets a cobrar tots els beneficis que reportara la Cort del Justícia criminal de València.

4. LES VIES D'ACCÉS A L'ESTAMENT NOBLE

La societat estamental, amb els seus diferents estrats –senyors de vassalls, generosos, cavallers i noblesa titulada–, possibilitava un ascens esglaonat que podia ser projectat al llarg de diferents generacions d'una mateixa família burgesa. L'ascens social, realitzat de manera gradual i de generació en generació, anava acompanyat d'alguns atractius, com ara l'assoliment d'una bona reputació, honor i reconeixement social. Segurament, Enric de Miranda, que provenia d'una família de militars d'una petita vila valenciana com Oliva, només podia aspirar a convertir-se en cavaller, però els seus descendents podien, amb una fortuna ben cimentada, formar part de la noblesa titulada de la capital.

Una de les operacions més importants, perquè el nostre personatge se situara en el camí de l'ascens social, fou l'adquisició d'un senyoriu. Tant feia que aquest fóra un senyoriu minúscul, on el senyor només tenia la jurisdicció alfonsina o que, després de l'expulsió dels moriscos, la rendibilitat dels feus s'haguera enfonsat; el que comptava és que, a partir d'ara, Enric de Miranda era senyor de vassalls. Per això, el 27 de maig de 1635, Enric de Miranda comprava a Gaspar Perez de Culla i Tamarit i a Pere Monge i Tamarit, davant del notari d'Oliva, Jaume Vicent Pasqual, el senyoriu de Guardamar. L'operació costava 8.300 lliures¹⁷ i, segurament, no era cap negoci redó, però servia per a altres interessos. No és cap casualitat que Enric de Miranda comprara concretament

17 ARV, Manaments i empires, any 1641, llibre 5é, mà 45, f. 1.

aquest senyoriu, perquè diferents circumstàncies hi concorren. La primera, que un dels senyors de Guardamar, Pere Francesc Monge Tamarit, encara que de Gandia, s'havia casat amb una donzella d'Oliva i tenia casa al carrer Abadía, molt a prop d'on vivia la família de Miranda, al carrer de les Moreres. La segona, que aquest senyoriu estava ofegat pels deutes. Anys abans, Rafaela Tamarit havia sol·licitat, davant la Reial Audiència i el Consell d'Aragó, diferents peticions per tal que no li executaren terres i senyoriu. Alguns dels creditors de la família Tamarit eren Francesc Pineda, benifet de la vila de Lluçena, la Seu de Gandia, la vídua de Joan Loçano o el senyor de Montitxelvo i Pamis, Dídac Mercader Vives, que era cosí germà del cunyat d'Enric.

Des del punt de vista del canvi social, la compra del senyoriu de Guardamar va ser una extraordinària inversió. Des d'aquesta posició, els camins per a l'ascens social dels descendents d'Enric de Miranda podien ser nombrosos. Ser propietari d'un senyoriu obria moltes portes interessants, com poder estudiar a la universitat, entrar al servei de l'església o cridar l'atenció de les famílies nobles de València a l'hora d'emparentar els seus membres.

Les aliances matrimonials de la família, sobretot les de les dones, també apunten a una estratègia calculada d'ascens social. Per això, segurament els dots aportats per la família foren força elevats, per tal de compensar els nuvis nobles que es casaven amb donzelles burgeses. Les cartes dotals de Victòria de Miranda amb el cavaller de l'Orde de Sant Jaume, Vicent Mercader, van ser protocol·litzades a Oliva el 16 de febrer de 1621.¹⁸ Malauradament, desconeixem a quant ascendia aquest dot, però havia de ser elevat si tenim en compte que la família de Vicent Mercader atenia senyoriis i títols, com ara el comtat de Bunyol i la baronia de Xestalcamp, Xestalgarr i Montitxelvo.

Sí que coneixem el dot de la neboda d'Enric, Aurèlia Mercader i Miranda, que cap a l'any 1652 es casava amb el noble Antoni Joan de Centelles, primer marquès de Centelles l'any 1666 i destacat funcionari de la Corona al Regne de Nàpols. Per aquest matrimoni, la família va haver de pagar l'astronòmica quantitat de 10.000 lliures en concepte de dot.¹⁹

Pel que fa al nebot d'Enric, Josep Mercader i Miranda es casava amb Antònia Carròs Blanes el 17 de febrer de 1669, una vegada convertit en cap del vicle de la casa de Guardamar fundat per Enric de Miranda. Antònia era filla de Dionís Carròs Pardo de la Casta, cavaller de l'Orde de Montesa, governador de Xàtiva i cunyat del primer marquès de Mira-sol. L'endogàmia practicada

18 ARV, Escrivanies de Cambra, any 1720, exp. 11.

19 ARV, Escrivanies de Cambra, any 1714, exp. 5.

per la família continuaria amb els besnebots d'Enric ja en el segle XVIII. Josep Mercader i Carròs es casava amb Apol·lònia Castellví, una filla del comte de Carlet; Teresa Mercader i Carròs, amb el senyor de Benifaraig; i Josepa Mercader, amb el senyor d'Annauir.

Enric de Miranda, del seu matrimoni amb Maria Assuay, no va tenir cap fill i, segurament per això, va declarar al testament que la seua hereva pròpia i universal era la seua ànima.²⁰ No obstant això, les voluntats testamentàries responien en part al comportament de la noblesa en instituir un vincle hereditari i perpetu per al seu nebot, Josep Mercader. Aquest vincle comprenia una renda anual de 1.000 lliures, el trapig, la casa de la senyoria i els drets del lloc de Guardamar, a més de la casa d'Oliva, la casa de València i una hisenda a Benetússer. El vincle era un instrument jurídic defensiu contra l'endeutament i contra el desmembrament de l'herència entre els descendents i, a la Safor, començà a generalitzar-se al segle XVIII entre la burgesia rural.²¹ Els béns vinculats només podien ser lliures a petició del beneficiari.

A la fi de la seua vida, pareix que poques coses diferenciaven Enric de Miranda de qualsevol gran noble de la capital, si no fóra perquè encara no li havia donat temps d'acabar de construir una capella sepultura, dedicada a Sant Tomàs de Vilanova, en el convent de la Mare de Déu del Socors de l'orde de Sant Agustí a València.

Per últim i a causa dels atzars biològics, tota la fortuna, el vincle i l'administració d'Enric de Miranda acabarien en una branca de la família Carròs, la del marquès de Mira-sol.

5. LES DIFICULTATS

Els negocis d'alta volada d'Enric de Miranda, que l'havien portat des de la vila d'Oliva fins a la mateixa capital del regne, implicaven riscos punyents i de vegades episodis de descrèdit, després de tants esforços per a guanyar-se una reputació per al llinatge. Recordem que, el 14 d'octubre de 1651, Enric de Miranda havia comprat, per decret de la Generalitat i per un preu de 5.600 lliures, els drets a cobrar tots els beneficis que produïra la Cort del Justícia criminal de València. Aquest negoci, tanmateix, va acabar amb un plet judicial perquè el síndic i curador de la parròquia de Sant Joan del Mercat –que era la propietària

²⁰ ARV, Seminari de Nobles, Caixa núm. 2, doc. 10.

²¹ R. MATOSES CUCARELLA, "Al voltant de la burgesia rural en els seus orígens: el cas de don Pascual Castillo i March", dins *Ullal*, 2, p. 28.

d'aquestes rendes abans que de Miranda–, apel·lant al dret d'evicció, va obtenir per sentència d'11 de maig de 1660 revocació i anul·lació de la concessió i, finalment, el 20 de desembre de 1663 se li restituïa la possessió de la dita Cort, confirmada un any després, en 21 de maig de 1664. Enric de Miranda acudia al Consell d'Aragó perquè “[...] el suplicante se halla sin la corte que compró y sin el precio que depositó [...] que se le pague al suplicante las dichas 4.125 libras que depositó por precio de la compra de la dicha corte más los intereses corridos [...]”. El 23 de juny de 1666, la reina governada, Marianna d'Àustria, prenia cartes en el conflicte i ordenava al visitador de la Generalitat de València el pagament de les 4.125 lliures a de Miranda “[...] no es justo que esté sin la corte y sin el precio della que desembolsó y he resuelto encargar y mandar como lo hago que en esto sea administrada justicia”. Tanmateix, a 8 de març de 1667 la Generalitat no li havia pagat la quantitat i ara el suplicant es clamava “[...] vuelve a suplicar a V.M. sea servida de mandar otra vez al dicho Real Visitador o subdelegado suyo, que pague y se obedezca y execute la Real Orden que V.M tiene dada. Se le dé al suplicante una real sobrecarta o el despacho que fuese necesario [...]”.²²

Casa familiar dels Miranda al carrer del Peu de la Creu de València
(Autor de la foto: Frederic Barber, ca. 2009).

22 ACA, Consell d'Aragó, llig. 914, núm. 145.

Probablement, un dels pitjors episodis que patí Enric de Miranda fou una condemna per usura. Encara que la pràctica de la compra de censals era una via d'ascens social per a l'elit burgesa valenciana, aquesta activitat implicava perills inherents. Gran part de la població relacionava el prestador amb l'especulació usurària. Qualsevol comentari malèvol d'un deutor podia despertar la irritació d'un determinat sector de la població contra l'honor i fama del prestamista.²³ Enric de Miranda va ser denunciat l'any 1665 pel delictes d'usura (tal vegada a instàncies d'un deutor o d'algun enemic amb suficient poder polític, com es pot endevinar entre els arguments esgrimits per la defensa). Per ordre del virrei i de la Reial Audiència, va estar arrestat durant quatre mesos a casa. Durant el procés, els oficials de la justícia se'n van emportar tots els llibres de comptes, papers, documents i sobres on figuraven els contractes de censals i lletres de canvi i, per tant, el financer tenia dificultats per a cobrar “[...] y otras cosas pertenecientes a la economía y buena administración de la hacienda del suplicante [...]”.²⁴ En la seua súplica al Consell d'Aragó, de Miranda al·legava que quatre mesos eren suficients perquè els oïdors de l'Audiència hagueren tret la informació que buscaven i demanava que se li restituïren els documents perquè “[...] dichos libros no pueden servir en poder de la Audiencia para otro efecto que para hacer mala obra y molestar el suplicante en el menoscabo de su hacienda [...]”. La reina gobernadora tornava a fallar al seu favor “[...] me ha parecido mandar [...] se despache con toda brevedad la causa porque está arrestado, se le restituyan los papeles y libros que no fueren necesarios para el proceso”.

6. INQUIETUDS ESPIRITUALS

Enric de Miranda va morir el 19 de juny de l'any 1668, tres dies abans havia lliurat al notari de València, Josep Doménec, una plica manuscrita on estava el seu testament. Deixar 1.000 lliures en concepte de cerimònies de funeral, serveis religiosos, misses i aniversaris, revela una més que acabada posició econòmica, si tenim en compte que 500 lliures representava la renda d'un any d'un camperol ric.²⁵

Gràcies als diversos inventaris realitzats en la casa del difunt Enric de Miranda, podem fer una ullada a la forma de vida, els costums i els gustos literaris

23 J. CONTRERAS, *Sotos contra Riquelmes*, Anaya Mario Muchnik, Madrid, 1992, p.142.

24 ACA, Consell d'Aragó, llig. 914, núm.55.

25 J. CASEY, *El regne de València al segle XVII*, Curial, Barcelona, 1981, p. 33.

de la burgesia de l'època. L'inventari dels béns durava més de cinc dies i, ni de bon tros, representava el gros del botí, encara que només la vaixella de plata ja va estar valorada en 4.669 lliures. D'aquest inventari ens interessa la descripció de la casa, els gustos del difunt i sobretot la biblioteca. Pel que fa a les estances, la casa tenia un oratori, un estudi que feia les funcions de despatx i la sala de recepció d'Enric de Miranda, set habitacions, algunes de les quals feien la funció de magatzem, una galeria, un guarda-roba, una cuina, un jardí i una entrada, on hi havia tres cotxes i una galera.

La important quantitat de quadres i làmines que hi havia a la casa responia al gust de devoció popular, tan estés durant aquesta època. Hi havia quadres pertot arreu, al despatx, a l'oratori i a les cambres: vint quadres de diferents verges, un de Sant Llorenç, de Sant Francesc, Sant Pau, Sant Antoni de Pàdua, Sant Ermità, del Naixement, del Davallament de la Creu, una Adoració dels Reis, la Circumcisió, la Resurrecció, a més d'un retrat propi.

Pel que fa a la biblioteca, els gustos eren prou diversos encara que s'endevinen algunes preferències. Hi havia llibres de tots els tamanys, impresos i manuscrits, la seua major part en llatí, però també en català i castellà. Relacionats segurament amb el seu ofici de tresorer de la Batllia, abundaven els llibres d'història local i internacional, de política, comptabilitat, matemàtiques, ciència, comerç, geografia i d'idiomes (francés i italià). Altre fons temàtic important era el dels llibres relacionats amb la guerra, tal vegada heretats de son pare. Com a tercer nucli temàtic important caldria destacar els llibres relacionats amb la vida espiritual cristiana. I, per últim, hi figuraven quatre llibres d'astronomia: *Almanach perpetuo dels moviments del cel*, *Tabula astronómica*, *Nous celestium orbium theorics* i un volum manuscrit d'astrologia. En total, Enric de Miranda tenia a la seua biblioteca privada al voltant de setanta volums.

El testament d'Enric no només servia per a arreglar i repartir el patrimoni, sinó també per a assegurar la tranquil·litat espiritual del difunt en el més enllà. El fet que Enric no tinguera descendents directes i raons de caràcter moral i religiós expliquen la creació d'una fundació pia. En aqueix sentit, es creava una administració on anava a parar la major part de la fortuna del testador: els censals, les lletres de canvi, les hisendes i diferents establiments comercials. La fundació tenia per finalitat tota una sèrie d'obres socials i benèfiques. Els tres administradors de la fundació –un d'ells, el cap del vincle de la casa de Guardamar– havien de fer marxar aquesta empresa, perquè en cobraven un salari i algunes institucions importants de València rebien ingressos. L'administració s'havia de reunir almenys tres vegades a l'any: per Pasqua de Resurrecció, l'1 de setembre i el dia de Nostra Senyora de l'Esperança. En aquestes reunions,

s'havia de portar un control sobre els interessos que produïen els censals i les lletres de canvi, a més de controlar els ingressos pervinguts de les terres arrendades (ací no entraria el senyoriu de Guardamar). Del total dels beneficis, una vegada pagats els salaris dels administradors, procuradors i visitadors, s'havien de fer dues parts iguals. Una de les parts anava directament a cobrir les despeses de l'Hospital General de València, sobretot, pel que fa a la compra de forment, flassades, llençols i llits. I, per això, un dels tres administradors de l'herència, era el canonge de la Seu de València que s'encarregava de l'administració de l'hospital.

L'altra meitat de la renda anava destinada a un enfilall d'esglésies i convents de València, obres pies i de caritat que tenien per objectiu assegurar la immortalitat i el renom del difunt, així com la quietud de la seua ànima durant un bon grapat d'anys. En aquest sentit, l'acusació i el procés per usurer devia pesar a Enric de Miranda com una llosa.

El gruix dels diners se l'emportava el convent i l'església de la Mare de Déu del Socors (convent dels Agustins) que, com hem vist, és on tenia la sepultura i que rebia un total de 3.000 lliures anuals. Amb aquesta renda es pagava la cera, els diversos oficis religiosos i el manteniment de la capella de Sant Tomàs.

També, a les filles òrfenes de València (tantes com es podria) se les havia de dotar amb 30 lliures. Si alguna d'aquestes òrfenes era familiar de la dona, llavors el dot seria de 50 lliures. Les òrfenes agraciades amb aquesta disposició només tenien una obligació, que era assistir cobertes amb un vel a la missa i el sermó que el dia de Sant Tomàs es feia en la capella del convent dels Agustins. Per últim, el convent del Pi d'Oliva també tenia assignada una renda per part de l'administració, perquè en la capella del Miracle es fera un aniversari el dia de les Ànimes, en memòria del matrimoni format per Enric i Maria, però també de Francesc i Dídac de Miranda.

El triomf social i econòmic de la família Miranda arranca en un context de crisi demogràfica i econòmica marcada per l'expulsió dels moriscos. Tot i així, sembla que aquesta crisi serví, en el nostre cas, per a poder col·locar de manera encertada els estalvis en un moment en què molts membres de les classes benestants necessitaven finançar-se. Si alguna cosa caracteritza a Francesc de Miranda i al seu fill és el treball constant. Com a bons burgesos o patricis es van dedicar fins als últims dies als seus oficis i activitats. Mentre Francesc de Miranda servia al rei i al marquès de Dénia en diferents escenaris bèl·lics a cavall entre els segles XVI i XVII, Enric optava per un ofici més tècnic i en un lloc de màxima responsabilitat com a tresorer de la Batllia de València. Amb les rendes derivades dels seus oficis, els Miranda es convertien en banquers

privats de particulars i d'institucions. Sembla que les relacions personals amb personatges influents, com ara el marquès de Dénia, pel que fa a Francesc, o els ducs de Gandia, pel que fa a Enric, els van assegurar l'accés a mercés i a privilegis. La dilatada vida d'Enric de Miranda dedicada als negocis quedà registrada al testament, potser amb un punt d'orgull per haver arribat a una posició social tan enlairada i segurament envejable pels seus connaturals: “[...] En el transcurs de la meua vida he tingut molts i diferents contractes amb diferents persones, tant d'arrendaments, com altres diferents, i de tot he portat i porte llibre de comptes [...]”.

L'ÚLTIM FORN DE CALÇ D'OLIVA

LAURA BOLO MARTÍNEZ
Graduada en Filologia Catalana

1. PRÒ LEG

Aquesta és una història familiar. D'aqueixes que han passat per moltes suors i mans de la mateixa sang. És una història de temps compartits, d'un passat que no tornarà, que ja no viu més que en el record d'ell i que hui jo he ressuscitat tímidament. Aquest és, en definitiva, el relat més original d'una família, el seu estigma. Per això, com que és el que ens ha distingit, sota pena d'oblidar qui hem estat, ens hem resistit a perdre'l, almenys de la memòria...

L'oliver Alfredo Bolo durant el procés d'enfornar
(Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

2. INTRODUCCIÓ

El treball que presentem esforça les seues línies per ser una descripció el més fidel i senzilla, deslliurada de tota especificitat que pugua entorpir la lectura a un públic poc especialitzat. Es tracta, doncs, de descriure les tasques que envolten el procés de producció de la calç al forn de la vila d'Oliva, que estigué situat a la carretera de Pego.

L'estudi següent naix de la constatació nostàlgica de com les formes de vida ancestrals que s'havien sedimentat per centenars d'anys en la memòria del nostre poble s'han esborrat a causa dels canvis en els models d'oci, treball i socialització arran de l'extensió de la industrialització i l'entrada en l'era post-moderna, entenent el seu punt d'inflexió en l'aparició de les tecnologies que han produït un canvi exponencial de totes les nostres formes de vida.

En aquest context, és molt perillós de deixar perdre el llegat que generació rere generació van confiar els nostres avantpassats i que ens ha arribat fins als avís. És greu perquè hui dia, després de l'embriaguesa tecnològica i globalitzant, s'ha demostrat que tornar a l'origen –apostant per la combinació del desenvolupament sostenible, l'ecologisme, la bioètica, el reciclatge i els productes de proximitat– és l'única via possible per a continuar una evolució equilibrada. Aquests temes que hui dia encapçalen els discursos més progressistes compten, paradoxalment, amb el solatge de milers d'anys d'evolució.

Nosaltres, a l'igual de Joan i Wittlin en l'article *L'antiga art de coure calç a Eivissa* (1992, 30), ens proposem de «descriure una activitat tradicional avui desconeguda per gairebé tota la gent “moderna”, però que ha deixat “relíquies” en centenars de llocs, activitat recordada amb estimació per molta gent del camp.»

L'escrivim perquè tot allò que no s'escriu, sabem bé que es perd. I perquè si la història pren un gir i tornem a reconèixer el valor d'aquestes activitats, tant per al “benestar” humà com per al de la natura, llavors no tindrem a qui dirigir-nos. “La sabiduria del poble acumulada durant centenars de generacions es perd en pocs anys” (Joan i Wittlin, 1992, 31). Si volem progressar, farem de saber bé on ens hi havíem quedat.

Aquesta activitat ha estat d'ordre primer al territori valencià i, com afirma Crespo Mas (2012, 108), “lluny de ser esporàdica o puntual, gaudia d'una tradició i una importància històriques gens menyspreables” i, tanmateix, no s'han encetat suficients recerques ajustades a la seua causa. A Catalunya i, sobretot, a les Balears aquest tema ha estat, si més no, tractat amb més profusió que a les nostres terres.

L'activitat del nostre forn de calç cessa l'any 1992 molt per darrere d'allò habitual a les nostres contrades que, pel cap baix, se situa devora els anys 70: “l'any 1971 es farà l'última olla de calç a les valls del riu Guadalest i del riu Algar” (López, 1999, 65). Comptem, a més a més, amb fotografies inèdites sobre el procés i el forn en estat pur, com difícilment en queden amb la resta de forns del territori, abandonats d'aleshores ençà, dels quals majoritàriament perviuen retrats de les seues runes.

Val a dir que la perllongació d'aquesta activitat es deu a la seua adaptació. Açò significa que a l'igual d'altres tipologies de forns, en primer lloc, passava per ser una activitat familiar, per al mer autoconsum. En parcel·les de bosc a les muntanyes, s'utilitzava la llenya, la pedra i s'aprofitava el desnivell natural del terreny i les roques. Així, tant el forn com els materials es trobaven a prop. Amb la difersificació dels oficis, el treball s'especialitza i demana una consagració exclusiva. Llavors, el forner es dedica "per complet a la producció i venda de la calç a mercats locals i de les rodalies" (Crespo, 2012, 118). En el darrer esglaió d'aquest incipient procés d'industrialització, la feina del calciner focalitzaria en exclusiva sobre la producció i els compradors acudirien directament al magatzem per a comprar, de manera que les tasques de venda deixen d'ocupar un temps equivalent al de la producció.

Sense més, enguegem el nostre treball amb l'humilitat d'aquell que coneix els seus límits i que entén l'abast superior del tema que tracta.

3. HIs Tò RIA

"Fa anys que la meua família es dedicava a fer canyissos per a la pansa. Els meu avi, que venia de Pego i que es casà amb una jove d'Oliva, ens va portar aqueix sobrenom, els Canyissers. A la Marina i a les zones del sud de la Safor féiem bona cosa de pansa, perquè hi havia raïm, a muntó. Però el temps de la fil·loxera va vindre i els cultius passaren males temporades. S'acabà la faena dels canyissos. El meu avi no pogué fer endavant la despesa i llavors es comprà quinze o setze fanecades a la carretera de Pego. Però tot era pedra. Un autèntic pedregal. Un tros que no valia un clau.

Se li ocorregué que, com que hi havia molta pedra, podria fer un forn. Començà a fer calç. I així passàrem a dir-nos els Calciners. Com que l'avi Ximo tenia un fill major, feren dos forns a banda i banda de la carretera. El primer fou per al pare i era de carbó. L'altre, per a Salvador, el major, de llenya, perquè se suposava que era més barat. Salvador comprà els terrenys al pare i, quan morí prematurament, els els llegà als germans Toni Vicent i Joaquín, els altres dos germans de ma mare. Jo li vaig comprar el terreny al cosí Antonio, fill de Toni Vicent, i treballava també mentre en el de Joaquín [...], així em vaig ensenyar, entre els meus oncles i els meus cosins. Així vaig aprendre la tècnica del meu avi Ximo. I fou també així com em vaig quedar sol. L'últim dels calciners d'Oliva".¹

1 Reproducció transcrita del testimoni oral del senyor Bolo i Gavilà.

4. EL PROCÉS

4.1. Obtenció de la pedra calcària

Una primera aproximació, de tipus científic, ens acosta a la definició donada per l'*Enciclopèdia Catalana*:

La calç és un sòlid blanc, d'un punt de fusió molt elevat (uns 2 600°C) [...]; té una gran afinitat per l'aigua, que la transforma en hidròxid tot desprenent una gran quantitat de calor. És emprada en construcció per a la preparació del morter. Hom l'empra, també, per a preparar bases alcalines, carbur de calci, vidre i clorur de calç, per a depurar aigües dures, en adoberia per a depilar pells, en agricultura per a neutralitzar els sòls àcids, i, per raó del seu alt punt de fusió, com a material refractari en els recobriments de forns d'altres temperatures. És anomenada també calç viva, per oposició a la calç morta.

En aquesta definició han quedat establertes, més o menys, quines són les qualitats de la calç i, d'acord amb elles, quins usos se'n poden fer. Però, com hi arribaven els calciners? Cada territori fa ús de diferents procediments. A Mallorca, per exemple, s'aprofitava la situació natural de la serra de Tramuntana per a obtindre, d'una banda, la llenya de cremar i, d'altra, la pedra que, gràcies al pendent de la serra, es transportava fàcilment fins al forn. Com s'arriba en el cas oliver a obtindre aquesta pedra?

La situació orogràfica d'Oliva estimula un paisatge apte per a replegar la pedra calcària sense fer gaire esforços. El riu de Gallinera es forma per la recollida d'aigües pluvials del vessant sud de la serra de l'Almirall, dels vessants nord de la serra Foradada i de les llomes del Xap. Té el seu inici en les proximitats de Benissili i continua encaixat fins a la seua eixida a la plana d'Oliva (Ortolà, 2003). D'aquesta manera, el riu guarda en el seu llit garberes de pedra, "pedra molt bona" com ens ha dit el mateix calciner, que han abocat les muntanyes després de segles i segles d'erosió. Les aigües de pluja –perquè el riu de Gallinera és més aviat un torrent– les arrossega fins a la desembocadura en el terme oliver.

En efecte, doncs, el calciner recollia la pedra del llit sense gaire inconvenients, ja que el Gallinera és quasibé un torrent i, per tant, sol estar sec. En un principi, la faena era compartida, no sempre hi anava el calciner. Familiars que coneixien les qualitats de la pedra solien participar-hi. S'anava amb el carro al riu i es destriava la pedra que no fóra massa grossa ni massa petita.

Tot i així, com qualsevol element natural, les mesures mai no eren homogènies, per això, Alfredo remarca que era necessari igualar la pedra en arribar al forn. Calia afinar-la ja que, d'una banda, si era petita es desfeia ràpidament –es cremava abans– esdevenia grava-pols i, conseqüentment, ofegava el forn.

Alfredo Bolo carrega la pedra amb la mida ajustada
(Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Per l'altra, si era massa grossa, costava massa de cremar i llavors l'interior es quedava cru. Quan una estava desfeta, l'altra encara era crua. S'imposava buscar una solució. El calciner partia les pedres grans amb un martell i les igualava amb una masseta. Aquesta acció, repetim, era fonamental en el procés perquè el forn cremés a la mateixa temperatura per totes les bandes.

Alfredo Bolo pesa el carbó (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Una vegada destriada la pedra i arribats al forn, començava l'autèntic procés, l'únic on sols intervenia el calciner.

Hui dia, l'expoliació descontrolada dels recursos naturals, en el nostre cas concret, de pedra, per a guarnir jardins tiny els nostres paisatges d'una vacuitat desoladora. El riu, en sentit figurat, ha quedat segons Alfredo "més net que un espill", sense possibilitats de trobar enlloc quantitats contingents de pedra.

4.2. El forn

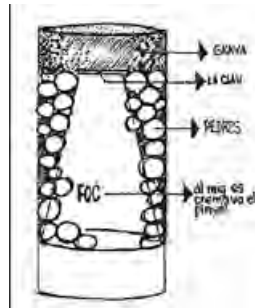
Segons l'entrada del *Diccionari Alcover-Moll*, una definició general del forn de calç seria:

El forn de calç es construeix en un pendís. Consisteix en una gran cavitat que s'enfonsa alguns pams sota terra, està limitada lateralment per una paret gruixuda de pedres posades una sobre l'altra i una al costat de l'altra, i per la part superior es cobreix amb una capa de pedres, llenya i terra, formant cúpula. Té una obertura a baix, destinada a alimentar el forn, i una altra a la cúpula per donar sortida al fum.

En el nostre cas, els forns que hi havia tant a la Marina com a la Safor –al Verger i a Oliva, respectivament– estaven constituïts per una gran cavitat de forma troncocònica, una espècie d’“embut”. L’altura del forn vorejava els sis metres, la meitat dels quals, tres aproximadament, estaven colgats. El “con” comptava amb tres metres de diàmetre a la part superior i, de metre vint a metre cinquanta, aproximadament, a l’inferior.

El cos central era flanquejat per dues parets gruixudes de pedra, una mena de contraforts. Un dels murs posseïa una obertura inferior que descendia fins a la part més baixa del forn, on el diàmetre de l’“embut” era més estret. Des d’ací, l’alimentaven.

Per la seua banda, els forns de llenya, predecessors a Oliva dels de carbó, estaven contruïts a base de rajola. Contràriament als de carbó, tenien forma redona (Salort, 1990, 9) o, fins i tot, potser una mica més tancada en la part alta. La llenya –provinent dels arbres de muntanya, com ara pi, carrasca o garrofer– s’apilava a la part inferior. Voltant la paret del forn hi havia prestatges on es disposaven les pedres, per pisos. El calciner li botava foc a la llenya i, quan el forn havia assolit les calories suficients, s’abocava el *cisco*, el pinyol d’oliva ben sec, cremat, una espècie de carbonissa, que servia com a combustible.

La tipologia més antiga: el forn de llenya.

Les propietats, les mesures i el funcionament del forn no escauen en aquest treball. La nostra investigació no ha abastat altres formes de cremar, però consideràvem que almenys aquesta precedent havia d’anotar-s’hi. El nostre entrevistat esmentà aquest forn en una conversa, però admeté que quasi no hi havia treballat perquè era molt jove. És lògic que el forn de llenya tingués èxit. D’una banda, perquè la zona comptava amb vasts oliverars; de l’altra, perquè el carbó no era tan accessible. El pinyol d’oliva esdevenia, així, la millor opció de combustible.

4.3. Enfornar

Abans d'emplenar el forn, el calciner repassava les parets internes amb morter, perquè la calor no hi traspasés. La pedra de les parets podia suportar així la intensitat i la duració del procés calorífic.

El calciner repassa amb morter les parets internes del forn com a aïllament (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Una vegada igualada la pedra perquè cremés homogèniament, s'omplien els cabassos amb trenta-sis quilos de pedra i amb onze de carbó cadascun. La base sobre la qual es dipositava la llenya de figuera era una graella de ferro formada, per una banda, a partir dels eixos que unien les rodes d'un carro, uns ferros forts ajustats, i per l'altra, d'uns ferrets més xicotets, mòbils.

El calciner ajusta els eixos mòbils que després enretirà (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

El calciner s'estimava llenya de figuera perquè "s'agarrava al foc" ràpidament, fins i tot gitada sobre els ferros. Quan no n'hi havia de figuera, s'emprava llenya de taronger.

Alfredo Bolo disposa la llenya de figuera (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

El llit de llenya s'aplanava i per damunt s'abocava carbó de varietat antracita, que prové d'arbres de llenya dura. L'antracita és un carbó que suporta les altes temperatures que necessita la calç per a cremar. Damunt del llit de carbó, s'abocava la pedra. El procediment es repetia, exceptuant la capa de llenya, fins al ras de la boca del forn.

El calciner anivella les capes de pedra i carbó (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Les proporcions de cabassos de pedra i carbó en un inici eren equilibrades. Per cada cabàs de pedra, un cabàs de carbó. En aquesta proporció, al forn d'Oliva es disposaven cinc cabassos de pedra i cinc de carbó. El calciner enfi-

lava una escaleta i baixava fins al cor del forn cabàs per cabàs. Acuradament aplanava el carbó i la pedra.

A mesura que ens allunyàvem de la fogaina, ja no era necessari tant de carbó, el forn ja havia assolit temperatura. Així, la proporció de les capes següents era de dos de pedra a una de carbó, més o menys. Se n'omplien cinc de carbó i nou de pedra amb aquesta proporció. Aquestes tandades ja no es baixaven cabàs per cabàs, sinó que es llançaven directament des de la boca del forn i després ja es procedia a anivellar-les. Això es devia al fet que la distància des d'on llançava el calciner la pedra era molt curta i, per tant, el colp que rebien el carbó o la pedra no els podien rompre.

Alfredo Bolo llança les darreres tandades des de la boca del forn (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Finalment, al darrer tram de la xemeneia, la quantitat de pedra triplicava la de carbó, cinc cabassos de carbó per quinze de pedra. Amb açò, quedava cobert el forn a la meitat. Altrament, si s'hagués omplert tot el foc, s'hagués ofegat.

Així les coses, el calciner marxava i l'endemà, a trenc d'alba, treia les primeres pedres cuites de baix i afegia la pedra que havia reservat, tres tongades amb devora cinc cabassos de carbó per tretze o catorze de pedra calcària. Així, el forn quedava acaramullat. Aquesta és l'estructura bàsica de muntatge:

Fogaina feta amb argelada → Graella de ferro → Llenya de figuera →
Carbó → Pedra calcària → Carbó → Pedra calcària...

Sobre aquesta última capa de pedra, s'aplicava morter perquè retingués la calor i, de tant en tant, es deixaven alguns porus perquè també pogués respirar el forn. Els corrents d'aire aportaven l'oxigen necessari per a la combustió.

4.4. Coure

Una vegada el forn estava preparat, el calciner havia de botar foc. La cocció durava a l'inici, pam dalt pam baix, una setmana. El nostre entrevistat, tanmateix, va aconseguir reduir el temps entre cinquanta-dues i quaranta-vuit hores. Açò fou possible, segons conta, perquè "féu treballar més el forn" i abans de les vint-i-quatre hores "ja començava a traure calç llevant ferrets de l'enreixat" i deixant-la caure al lloc de l'extinta fogaina d'argelaga.

La cocció començava amb la fogaina. El calciner entrava al fossat, escampava pols de calç sobre el sòl del forn perquè no es cremés. Per damunt, apilava llenya de muntanya, d'argelagues normalment, ja que fan molta flama. A continuació, agarrava foc la llenya de figuera i, tot seguit, s'agarrava el carbó. En cas de no aconseguir-ne, d'argelaga, bastava amb taronger.

El calciner inicia la cuita (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

La fogaina s'alçava a poqueta nit. I cremava tot al llarg de la nit. A la matinalada, el calciner anava a veure el forn i a comprovar que el foc continuara viu, roent. Feia una ullada al carbó perquè cremés correctament. A continuació, movia alguns dels ferrets xicotets, de la graella i llavors queia la primera pedra, suficient per a somoure tota l'estructura superior. Aquest procediment es coneixia com "punxar el forn" per a airejar. Amb açò s'aconseguia fer entrar corrent d'aire entre les capes de pedra i carbó i augmentar, així, el ritme crematori.

Graella base formada per eixos de roda (grossos) i ferrets (estrets)
(Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

En síntesi, en primer lloc, s'encenia la fogaina amb l'argelaga. La flama arribava fins a la graella i feia encendre directament la llenya de figuera. A continuació, la llenya traspasava la calor al carbó i aquest, en estar en contacte amb la pedra, li'l transmetia de nou. La pedra, en prendre temperatura, escalfava directament la capa superior de carbó i així successivament.

Veiem doncs, com el forn aprofitava la tendència ascendent de la calor per a coure la pedra. Per damunt de tot, el calciner sempre s'assegurava que la cremada fos constant quan, de tant en tant, sacsava la base i deixava caure un poc de les primeres capes de pedra cuita, somovia el conjunt i així es produïa el pas de l'aire.

Alfredo Bolo extrau la primera tongada de pedra cuita (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

En aquest punt, a mitjan cocció, després d’haver “punxat” (sacsar) el forn, s’afegia la pedra i el carbó reservats. S’acabava, així, d’omplir el forn fins a la part superior i es deixava un dia més cremant.

4.5. Desenfornar

Com ja hem vist, la primera fornada de pedra es treia a la matinada del primer dia. Amb compte es desenfornaven les capes de baix, que ja estaven cuites.

El calciner destria la pedra cuita (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

Després d'aquesta primera fornada, s'aguardava fins l'endemà perquè la resta de la pedra abocada *a posteriori* estigués cuïta. Llavors es repetia el procés, però, en lloc de sols desplaçar un ganxo, s'hi retiraven tots. Quedaven només els fixos, per tant. Tota la pedra cuïta es desplomava i es repetia l'extracció en cabassos amb la pala ganxo.

Hem de considerar que el temps que s'esmerçava en aquesta operació no era poc, ja que la capacitat del forn era de nou-centes arroves (11.250 kg), almenys fins als anys 50 del segle xx, quan l'ús de la calç per a emblanquinar encara era majoritari.

L'ofici de desenforar era, per tant, una tasca força perillosa, car la pedra cremava viva. Alfredo ens ha mostrat les mans i en són testimoni d'haver-se arriscat a jugar amb el foc tota una vida. La seua dona i els seus fills ens asseguren que arran del treball, d'haver de suportar altes temperatures i del contacte amb la flama, el calciner perdé el sentit de l'olfacte i potser, a conseqüència d'açò, el del gust.

Després d'haver-la distribuïda en cabassos, amb la pala ganxo, se seleccionava. El criteri era simple. La calç pesa menys que la pedra calcària. Amb açò el calciner era capaç de destriar la pedra cuïta de la crua. Encara més, si quedava algun dubte, el calciner podia partir la pedra per a comprovar-ho. Aquest afany es dedicava sobretot a les pedres grans, atés que eren les que més perill feia que no s'hagueren cuït totalment. Ens fem així una idea de la dimensió de la feina, curosament treballada de pedra en pedra.

4.6. Emmagatzemament

La calç era apilada i coberta amb plàstics damunt pols de calç per a protegir-la, perquè la calç en contacte amb l'aire es desfà. Era una espècie d'aïllament. Després, a poc a poc, el calciner la seleccionava en sacs i la disposava per a la venda.

Així, una vegada tot desenforat i a punt per ser venuda, la calç es pesava en arroves o mitges arroves. També –encara que no era tan freqüent– a quarterons, mesura que equival a la quarta de l'arrova. Ara bé, cal aclarir que l'arrova de calç era equivalent a 12,5 kg, a diferència de l'arrova de taronges que es correspon a 13 kg.

Alfredo Bolo pesa i embolcalla per a la venda (Autor de la foto: Josep Bolo Gràcia, ca. 1991).

4.7. Venda i usos

Les propietats de la calç són conegudes des d'antic. S'ha emprat fonamentalment en agricultura i en la construcció. Segons Plini, Cató tenia un forn de calç a la vil·la, perquè a les oliveres els anava bé la cendra del forn de calç. Servia com a fertilitzant ja que aportava calci, que és un nutrient excel·lent per a les plantes.

Com ocorre amb la resta de processos tradicionals, els recursos extrets amb alt cost humà i material es gestionaven i s'aprofitaven al màxim, tot al contrari del que passa actualment quan els productes només es poden dedicar a una finalitat –per a la qual han estat ideats– i en el pitjor dels casos tenen un ús efímer (usar i llançar). Com avança Crespo Mas (2012, 118-119), gràcies al *Llibre de secrets d'Agricultura* (1617) podem comprovar com, a casa nostra, en l'edat moderna, la calç tenia usos insospitats que als nostres ulls poden semblar fins i tot extravagants:

La calç s'emprava per a fer emplastres contra el verí de carboncles, per a confitar olives, per matar el corc dels arbres, per a adobar la figuera i fer-la fèrtil, per a regar codonyers malalts, com a fem perquè els arbres fruitals maduren abans [...] per a protegir carn macerada [...] per a soldar el vidre trencat (mesclada amb ou), per a fer unguents amb què apegar ungles partides, per a fer lleixiu que netejava la ronya dels animals, per a enlluir bucs d'abelles, per a emborratxar els peixos i pescar-los millor, etc.

Més recentment els usos que registrava la calç a les nostres contrades giraven al voltant de l'elaboració del lleixiu per a fer la pansa, per a fer morter, per a "ensulfatar la vinya" i també per a "emblanquinar les cases i evitar així la humitat" (Crespo, 2012, 119), ja que, entre d'altres, "en una casa ben emblanquinada no hi entren tant ses mosques ni es moscards" (Joan i Wittlin, 1992, 33).

Especialment, els forns de calç a la Marina i la Safor eren els primers distribuïdors de calç als pansers. Recordem que, sobretot, la zona de la Marina s'ha dedicat fructuosament al conreu de la pansa, fins que les exportacions de Corint l'han superada en volum i han competit amb preus més baixos. La pansa, hui dia, l'escalden particulars, famílies que per tradició encara segueixen cada mes de setembre fent el ritual, per a ús i venda propi o per a ser venuda

El panser introdueix la cassa en la caldera amb lleixiu candent
(Foto cedida per Gabriel Pascual i Soler, ca. 2008).

a la cooperativa. Segons el manual *L'elaboració de la pansa a la Marina* (1990, 28-29), en una caldera es feia un compost a base de calç per a escaldar la pansa abans d'assecar-la:

Antigament, uns dies abans de l'escaldada, calia acomplir una tasca: fer el lleixiu dins del cossi, receptacle de terrissa de forma tronco-cònica. Hom hi ficava cendra, **calç** i aigua i una vegada fermentat el compost, es treia per mig d'una canyeta ajustada a un forat del cossi [...] el raïm s'aboca després del cabàs a la cassa, instrument de metall a manera de cedàs i amb un mànec llarg. El pansero sosté uns segons la cassa plena de raïm dins la caldera. [...] Una pila de canyissos resta al costat de la caldera per a que el pansero hi aboque la cassa de raïm escaldat.

A continuació, es procedia a l'assecat de la pansa (Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1990, 30):

L'home continua escaldant i buidant la cassa plena de raïm fins omplir el canyís. Els altres mentrestant van escampant el fruit, tot el que poden per tal que l'aire i el sol puguin arribar a tots els grans.

Una vegada escaldada, la pansa s'asseca (Foto cedida per Gabriel Pascual i Soler, ca. 2008).

Per a acabar el procés, calia apaivagar l'aigua de la caldera (Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1990, 33):

En un primer temps, la calç és apagada amb l'afegit d'una quantitat d'aigua aproximadament igual a la de la calç, i hom obté calç en pols; després, afegint-hi una quantitat d'aigua similar a l'anterior, es converteix en pasta de calç. [...] Un cop finalitza el procés el pansero neteja la cassà. Llavors aprofitant l'aigua calenta de la caldera hi fica pilons de fusta. Això ho fa per dos raons: aturar l'ebullició de l'aigua i desinfectar els pilons que no ha utilitzat i que emprarà la pròxima vegada.

Així com veiem, la calç, en el cas de la pansa, està destinada a dues funcions: primerament, ajuda a agafar temperatura a la caldera, atés que la calç, com hem dit a l'inici, té “un punt de fusió molt elevat (uns 2 600°C), una gran afinitat per l'aigua, que la transforma en hidròxid tot desprenent una gran quantitat de calor.” La pansa, per escaldar, necessita calor intensa però breu, cosa que fàcilment pot aconseguir-se amb l'anterior compost. En segon lloc, el lleixiu serveix per a desinfectar els pilons.

Pel que fa a la construcció, la calç, mesclada amb aigua, grava o arena duta de la mar pròxima, constituïa una excel·lent argamassa o morter. A més a més, també la calç estava destinada a emblanquinar. El procés s'aconseguia posant els trossos de calç en remulla en un viver ple d'aigua (amarar). El viver, o la gerra per a menors quantitats, amb el contacte de la calç (pedra escaldada) començava a bullir. En passar vint-i-quatre hores, la pedra esdevenia un líquid pastós, apte per a començar a emblanquinar. L'emblanquinament de cases era, a banda, higiènic perquè a més de pintar, netejava i desinfectava, cosa que hui dia no s'aconsegueix amb els substituïts sintètics. La calç servia, a més a més, d'aïllament tèrmic de les cases o per a la desinfecció de cisternes. La forta basicitat de la calç permetia de neutralitzar sòls àcids o depurar aigües dures.

L'extinció dels usos que abans acomplia la calç ha provocat la seua pròpia fi. Als olivars i, per extensió, a l'horta, ja no s'apliquen adobs naturals sinó productes químics més barats. El mateix ha passat amb la pansa. En comptes de fer lleixiu, ara s'empra sosa càustica, perquè és més amanesca que el compost. Deixarem a banda consideracions sobre l'evolució del món de l'agricultura al nostre territori que, evidentment, faran minvar fins i tot l'ús dels mateixos productes substituïts.

Per un altre costat, la pintura sintètica ha reemplaçat la calç, atés que la primera es forma en processos industrials a gran escala, per mitjà de substàn-

cies químiques orgàniques molt fàcils i barates de produir. El cost temporal, material i humà és incomparable. La calç no podrà mai competir al mercat amb els preus de la pintura de fàbrica.

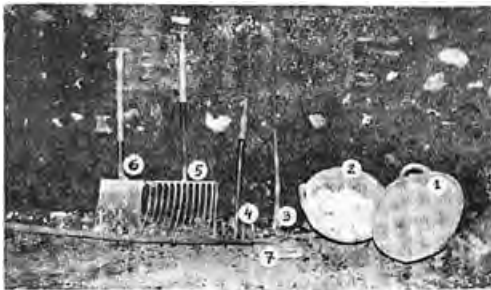
Les necessitats de la societat, és cert, també han canviat. Les cases són més àmplies, amb millor ventilació i es busca decorar-les amb més colors. En la construcció, el morter ha estat superat amplament pel ciment i el formigó, força més resistents. Així és doncs, en definitiva, com de mica en mica ha desaparegut l'ofici.

Amb tot, els forns del Verger i Oliva comptaven amb capacitat per a nou-centes arroves. Fins als anys 45 i 50 del Nou-cents, es produïen aquestes quantitats amb uns guanys que voltaven les 3.600 pessetes, és a dir, que cada arrova es pagava a quatre pessetes més o menys. Ara bé, durant la segona part del segle, Alfredo, al seu forn, només feia de dues-centes a tres-centes arroves –sense comptar-hi la pols–, a 700 pessetes cadascuna. Aquests preus, en realitat, arriben hui dia a tindre un valor incalculable, si tenim en compte que no passaria molt de temps abans que no es deixés de fabricar calç definitivament.

4.8. Eines²

Aquestes eren les principals eines que emprava el calciner:

1. Cabàs d'èspart, on es dipositava la calç.
2. Cabàs de goma: substituït de l'anterior perquè és molt més econòmic. Apareix amb trossos de calç.
3. Masseta de trencar la pedra.
4. Ganxos: servien per a omplir el forn de pedra.
5. Pala ganxo: s'emprava per a desenforar.
6. Pala plana: servia per a replegar la pols de la calç.
7. Forca: per a empènyer la llenya dins el forn.

Eines (Penya Roja, 1, 1990, A. Salort).

2 A. SALORT, *Oàcis desapareguts: el calciner*, 1990, p. 9.

5. CONCLUSIONS

5.1. Epíleg

Des de la primera referència que trobem sobre els forns de calç en l'antiguitat romana fins als nostres dies han passat moltes vides. Marc Porci Cató ja s'hi referia el 160 aC en *De agri cultura*. Des d'aleshores ençà han pervingut els costums. Progressant, és clar. L'hem inclòs pel gust de poder convidar a reflexionar sobre els orígens antiquíssims d'uns costums que fa poc més de vint-i-cinc anys encara pervivien. Al text, Cató (2009, 157) descriu un forn no gaire distint als que s'han fet usar a Eivissa, Mallorca, València, Alacant, Catalunya...:

Fes el forn de calç de deu peus d'amplada i vint d'alçada; redueix l'amplària a tres peus en la part més alta. Si realitzes la cocció amb una sola boca de forn, fes a l'interior una gran cavitat, suficient perquè pugui contindre la cendra, i així evitar que s'haja de traure fora, i construeix bé el forn, fes que la base abaste totalment la part més baixa del forn. Si fas la cocció amb dues boques de forn no serà menester una cavitat; quan calga traure la cendra, extrau-la'n per una de les boques, en l'altra continuarà havent-hi foc. Procura que el foc estiga permanentment encés, que no s'estingisca ni tan se val de nit, en cap moment. Tracta de ficar al forn les pedres més blanques i uniformes que hi trobes. Quan construisques el forn, fes que els pous estiguen tallats en vertical, cap avall; quan hages cavat prou, disposa l'emplaçament del foc de manera que estiga, en la mesura de tots els possibles, el més profund i el menys exposat al vent. Si tens un emplaçament per fer un forn poc profund, construeix la part més alta amb rajola o amb pedres i morter, revoca'n la part més exterior, la més alta. Quan encegues el foc a la part de baix, procura que no isca cap flama per un altre lloc que no siga l'orifici circular de la part de dalt. En cas que surta per algun altre orifici, tapa'l amb argamassa. Evita que el vent tinga accés a la boca del forn; per damunt de tot, evita el migjorn. El senyal que la calç és cuïta serà el següent: es requerirà que les pedres de la part més alta estiguen cuïtes, a més a més, les pedres de més avall que ja siguen cuïtes es desplomaran i la flama eixirà amb menys fum.

5.2. Agraïments

Tots els agraïments li'ls dec al meu avi, Alfredo Bolo. Sent que les converses que hem mantingut han estat un do absolut. No m'hagués pogut fer cap

millor regal que aquest desgavell de records que he tractat, amb dificultats, de reconstruir. Perquè aquest era el moment, i, mal que em pese, potser el dia que hagués decidit de fer-ho no n'hauria pogut.

Perquè quan ell mora, amb ell també haurà quedat soterrat un ofici, una forma de vida i part d'una cultura. Espere que aquestes lletres es guarden de l'avenir incert.

BIBLIOg RAFIA

- CATÓ, Marc Porci (2009): *De agri cultura*, Tecnos, Madrid.
- CONSELL D'EIVISSA (1995): *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Eivissa [en línia].
<<http://www.eeif.es/intro/intro.html>> [consulta: 24 novembre 2012]
- CONSELLERIA D'AGRICULTURA I PESCA (1990): *L'elaboració de la pansa a la Marina*, Generalitat Valenciana, València.
- CRESPO MAS, Teodoro (2012): "Usos tradicionals de la muntanya de la Marina. Inventari i estudi etnoarqueològic dels forns de calç de Benissa", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 21, pp. 107-122.
- GRUP ENCICLOPÈDIA CATALANA (1998): *Gran Enciclopèdia Catalana*, SAU, Barcelona [en línia].
<www.enciclopedia.cat/> [consulta: 28 novembre 2012]
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2002): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Editorial Moll, Barcelona - Ciutat de Mallorca [en línia].
<<http://dcvb.iecat.net/>> [consulta: 22 novembre 2012]
- JOAN I MARÍ, Bernat, Curt WITTLIN i Maria Lluïsa WITTLIN (1992): "L'antiga art de coure calç a Eivissa", dins *Eivissa*, 22, pp. 30-33.
- LÓPEZ MIRA, José Antonio (1999): "Els aprofitaments d'origen mineral", dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8, pp. 63-71.
- ORTOLÀ, Juanjo (2003): "El riu Gallinera", dins *La Vall de Gallinera* [en línia].
<<http://www.lavalldegallinera.net/riu/riu%20gallinera.html/>> [consulta: 15 novembre 2012]
- SALORT, A. (1990): "Oficis desapareguts: el calciner", dins *Penya Roja*, 1, pp. 8-10.

HISTÒRIA DEL CULTA A LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET

VICENT MORERA BERTOMEU
ALEJANDRO CARDONA BALLESTER
Festers del Rebollet de l'any 2006

1. PRESENTACIÓ

Quan allà per l'octubre de 2005 va quedar constituïda una nova junta de festers que havia de preparar les Festes del Rebollet de 2006, els presidents¹ van proposar la idea d'organitzar una exposició sobre la història d'aquesta devoció, aprofitant que es commemoraven els vint-i-cinc anys des que en 1981 es va organitzar la primera romeria al castell del Rebollet. La idea no va caure en sac buit, i no van faltar mans que des de l'octubre fins a la seua inauguració, el dissabte, 29 d'abril de 2006, a la cripta de l'església de Santa Maria, van treballar per tal d'aconseguir que la idea arribara a bon port.

La primera tasca consistí a veure el material del qual es disposava –no massa en un primer moment– i pensar de seguida com aconseguir-ne de més. La base havia de ser necessàriament material gràfic, fotografies i reportatges filmats, perquè hi havia el convenciment que en devien existir escampats pel poble, en mans d'antics festers o de persones interessades en la devoció. També es sabia amb certesa que una visió retrospectiva i de conjunt sempre havia de resultar gratificant per al públic.

La localització de tots els programes de festa publicats des de 1973 i la revisió de la col·lecció del setmanari religiós *Aleluya* de l'Arxiu de Santa Maria, que el plebà ens va facilitar, permeté confeccionar, amb seguretat almenys des de 1966, una relació de totes les juntes de festers que havien estat encarregades de l'organització de les festes. Coneguda la composició de les juntes, era fàcil trobar-hi alguna persona implicada que podia ajudar. A poc a poc, va anar arreglant-se una bona quantitat de material, que era immediatament passat per l'escàner, copiat i emmagatzemat a l'espera del que s'havia de fer amb ell. Fins i tot, algunes persones (Ramón Gilabert Tormo i Paquita Mestre Pons) van cedir els seus documents filmats.

¹ Per primera i única vegada fins ara, la presidència va ser assumida per dos matrimonis, els formats per Sandra Cortés Boscà i Vicent Aguilar Garcia i Encarna Morera Masquefa i Vicent Morera Bertomeu.

La classificació posterior del material, que s'havia aconseguit, no va suposar cap problema. I tranquil·lament, però sense pauses, van anar trobant el seu espai els temes que es suposaven des d'un principi propis de l'exposició: juntes festeres, programes de festa, portades, pregoners, romeria, processons i coronació. Tots ells oferien ara la seua cara amb noms i cognoms i permetien aqueixa visió de conjunt retrospectiva que feia el treball, si més no, almenys atractiu i interessant.

Simultàniament, la mateixa classificació del material va anar obrint altres portes, moltes més de les que inicialment s'havia pogut imaginar. D'un pensament se'n passava a un altre i una fotografia donava excusa per a considerar una nova temàtica. Van sorgir així aspectes com el dels pintors d'Oliva i la imatge, les rèpliques, els plebans, les residències de la imatge, els convents de Santa Maria del Pi, la declaració de patrona en 1922, les eixides a Gandia i a València, la celebració de la festa a la platja, d'alguns dels quals ja no hi havia memòria i d'altres mai s'havia sentit parlar-ne. En total, van ser quaranta-quatre plafons i, si se'ns permet dir-ho, açò li va proporcionar el caire especial que, al nostre parer, va tindre l'exposició.

Però, sobretot, l'exposició va ser també de persones, de les persones que s'han assenyalat per la seua relació amb aquesta festa, amb la imatge, potser també amb l'església del convent. La intenció fou destacar-les, traure-les de l'oblit injust del pas del temps i retre'ls un xicotet homenatge. Així van recuperar el seu rostre figures, entre d'altres, com les del prevere Vicente Sala Savall, capellà molts anys del convent; Fernando Cremades Viñarta, impulsor de la salvació de la imatge en temps realment convulsos; o Rafaela Morera Lorente, inspiradora en el poeta local Salvador Soler Soler de la idea de dedicar-li en la platja un himne propi a la Mare de Déu del Rebollet. Al seu costat continuaven amb el ressò tradicional altres noms més freqüents a la memòria: el plebà Campos, promotor de la declaració de patrona i autor de la lletra del seu himne; l'esmentat Salvador Soler Soler, autor de tantes altres lletres de poemes i cançons dedicades a aquesta advocació mariana; els músics Álvaro Marzal Garcia i Josep Climent Barber, creadors musicals de la majoria dels cants que el poble li dedica; i també, com és natural, José Castell Bomboí, capellà del convent fins a la seua mort, ocorreguda el dia 13 de febrer de 2006, i curiós impenitent de tot allò relacionat amb la devoció a la Mare de Déu del Rebollet.

L'homenatge a les persones pretengué fer-se també extensiu a tots els membres de les juntes festeres: als presidents decidits a constituir una junta, i als festers animats a participar-hi. És, per això, que es volgué recollir el nom de tots i s'intentà, per justícia, que aparegueren també els seus rostres. Però

l'exposició es completava també amb un altre tipus de materials.

D'una banda, hi havia els documents escrits, molts d'ells ja publicats en llibres, programes de festa o a la premsa, però també junt a ells altres d'inèdits. Prou interessants foren els documents de l'arxiu de la parròquia de l'Assumpció de Dénia, aconseguits gràcies a la col·laboració de l'historiador denier Javier Calvo Puig, així com el permís del nunci que permetia el trasllat de la Imatge a un convent, traduït del llatí *ex professo* per a l'exposició.

D'altra banda, a les vitrines es col·locaren els elements més delicats i les peces més originals: les còpies i reproduccions de la imatge, fetes per distints autors entre els segles XIX i XX i cedides pels seus propietaris, les famílies Faro-Carrió, Gilabert-Castelló, Pons-Sivera, Sabater-Llorens, Gilabert-Escrivà, Morera-Martínez i Porta-Sancho. A les parets es penjaren litografies i quadres, cedits per les famílies Cardona-Ballester, Sendra-Bertomeu i Cardona-Tercero, a més dels dos estendards, propietat de la parròquia de Santa Maria. També pertanyien a la parròquia la cistella, on fou amagada la imatge per a evitar la seua destrucció en 1936, arranjada amb molta paciència per Sandra Tercero Fuster, i el conjunt del pastor amb el ramat, que fou restaurat per a l'ocasió per Ramón Porta Llorca.

Presidint la vitrina de l'entrada durant tots els dies que estigué oberta l'exposició, hi hagué un quadre amb el motiu de la Mare de Déu del Rebollet, pintat per l'artista local Manolo Gallardo i regalat a la junta, que fou sortejat durant la setmana de celebració de les festes, el 4 de setembre de 2006.

L'organització dels espais i del material reunit estigué al càrrec de Vicent Sifres Seguí, que s'encarregà de la seua distribució en els plafons i, posteriorment, de dirigir la seua col·locació en les parets de la cripta. Tots els festers van participar, d'una manera o altra, en el muntatge final i, amb la seua presència per tandes, l'exposició pogué romandre oberta al públic durant dues setmanes. Si bé en els mitjans materials l'exposició fou modesta, no així ho fou la il·lusió amb la qual es va dur endavant, ni el digne resultat que va tindre.²

L'anàlisi final fou altament positiva. L'afluència de públic, el degoteig continu de visitants, el suport dels representants municipals el dia de la inauguració i l'assistència al concert de clavicordi i flauta del 6 de maig, celebrat a la mateixa cripta, van demostrar que l'esforç no havia estat gratuït, que havia tingut ressò i havia mogut la gent. I sols per això ja havia pagat la pena.

² Desmuntada l'exposició i embolicats amb cura els plafons amb les seues fotografies i reproducció de documents, Vicent Morera Bertomeu tingué la previsió de guardar-los, per si en un futur, poguera aprofitar-se el treball fet.

Però l'exposició tingué una altra conseqüència, que trencà amb la inevitable existència efímera de tot el treball fet, un treball que normalment dura el que dura oberta la mostra. Aquesta conseqüència fou la preparació d'un documental sobre la història del culte a la Mare de Déu del Rebollet, elaborat de cap a peus per un grup de festers: Vicent Morera Bertomeu fou el promotor de la idea de l'exposició i del documental, i encoratjà el treball constantment amb la seua il·lusió; Encarna Morera Masquefa escanejà i emmagatzemà els documents; i Alejandro Cardona Ballester va escriure el guió amb l'assessorament puntual dels historiadors Javier Calvo Puig i Francisco Cots Morató, així com les correccions d'estil del professor José Colomar Rubio. Muntat després el material per l'empresa Akcaro Films, amb les veus en *off* de Vicent Monzó Casanova, com a narrador, i de Míriam Gilabert Escrivà, encarregada de la lectura dels textos inclosos, el documental va ser projectat en una de les sales, com a complement informatiu durant els dies de l'exposició.

En conclusió, trobem que aquest treball pot aprofitar ara per a donar per primera vegada una visió retrospectiva, de conjunt i cronològicament organitzada al tema de la devoció local a la Mare de Déu del Rebollet. Permetrà entendre com aquesta devoció i les celebracions associades han anat modificant-se amb el pas dels segles. Arrossegades sovint pels canvis socials, les celebracions s'han hagut d'adaptar, tot compassant-s'hi als nous vents, més afavoridors unes vegades que altres, fins a arribar als dies actuals. La publicació del treball en un revista com *Cabdells* la trobem així justificada per les vessants de caire històric i local que tracta el document. El text que a continuació es reproduïx és, en essència, el guió d'aquell documental. No hem volgut refer-lo massa, donant-li una altra forma més aproximada al tipus d'article que sol publicar aquesta revista, perquè pensem que és un document que té sentit tal com està, si no s'oblida que forma part d'un cos més ampli, l'exposició de la qual hem parlat prèviament. El que sí que hem considerat oportú és dividir el document en parts, d'acord amb fites cronològiques; s'hi han afegit algunes notes a peu de pàgina, i s'acompanya el text amb documents que hem trobat interessants, per a la millor comprensió del treball que segueix a aquesta presentació.

2. INTRODUCCIÓ

En el lliri marianíssim
De nostra salutació,
Posa, oh Patrona, el puríssim
Perfum de ta protecció.

Els versos anteriors, originals del poeta local Salvador Soler Soler i musicats pel prevere d'Oliva, Álvaro Marzal Garcia, formen part del cant de salutació que s'entona, com a cant d'entrada, durant els dies de la Novena de la Mare de Déu del Rebollet des dels primers anys de la dècada dels 50 del segle xx. Sols tenen seixanta anys i semblen de tota la vida.

Són aquestes dues apreciacions que depenen de moltes circumstàncies: l'edat, la memòria, l'interès particular..., en definitiva, depenen de cada persona. Açò és el que passa habitualment amb les tradicions: totes han tingut un començament, una raó de ser, encara que de l'origen de moltes sovint no se'n puga esbrinar massa. Fins i tot, algunes acaben per desaparèixer, arrossegades per les circumstàncies. El pas del temps no perdona.

Però de la nostra tradició què en sabem? Quin és l'origen d'aquesta devoció? On era venerada antigament la imatge? Com i quan va arribar a Oliva? Per què les festes que li dedica Oliva són com ara es celebren? L'intent de respondre aquestes i altres qüestions és l'objectiu del present treball.³

D'aquesta manera, la Junta de Festes de la Mare de Déu del Rebollet de l'any 2006 va voler col·laborar en la conservació i la divulgació de la història d'una devoció, que ha acompanyat la vida dels habitants d'Oliva, i també de molts pobles de l'Horta de Gandia, durant segles, pràcticament des del moment en què Jaume I va conquerir el territori valencià i va dur amb ell la seua llengua i la seua religió. És la història de la cristianització del territori en tot l'extens sentit de la paraula, religiós i cultural.

La nostra aventura comença així cap al segle XIII poc dalt o baix, a una data i un lloc realment desconeguts, potser a Osca o a Lleida, quan un hàbil artesà anònim, talla amb la fusta d'un bedoll la figura d'una mare mentre li dóna el pit a un nadó. Però endinsem-nos en la història.

3. SEGLES XIII, XIV I XV

Era l'any 1238 i Jaume I havia conquerit la ciutat de València. La frontera que separava els regnes àrabs de més al sud del regne cristià havia quedat establerta, en paraules de l'època, "dellà lo riu Xúquer", però l'avanç de les tropes del rei era inevitable i era solament qüestió de temps la conquesta de la part sud del territori.

³ Originalment, el text va ser preparat com a guió d'un documental enregistrat i presentat en format DVD, que va ser posat a la venda i reproduït com a complement de l'exposició feta a la cripta de Santa Maria en 2006 (veg. *Programa de Festes del Rebollet*, Oliva, 2006).

En el *Llibre del Repartiment*, on trobem les primeres referències a les persones que s'estableixen a les terres conquerides, s'escriu en un llatí medieval, i amb data de 18 de juliol de 1240, la breu anotació següent:

Carrocius: castrum et villam Reboylem, cum furnis et molendinis.

És a dir, el rei li concedeix al primer Carròs, del qual tenim notícies al nostre territori, la possessió del castell del Rebollet amb els seus forns i molins. No debades l'havia servit fidelment a les seues campanyes. Passats nou anys tornem a trobar una segona anotació que amplia les possessions de l'esmentat Carròs, i que traduïda diu:

Per nos i els nostre successors donem i concedim a vós, Carròs, fill del comte Alemany, i als vostres successors, a perpetuïtat tota l'heretat esma i poblada que l'alcaid de Xàtiva i son pare posseïen i tenien o devien tenir per alguna causa o raó en els termes de Robolé i de Mediona i d'Oriva. I us concedim que aquesta heretat la tingueu vós i el vostres successors per alou propi, franc i lliures a perpetuïtat, perquè en disposeu lliurement vós i els vostres successors, i a favor de qui vulguereu a excepció de clergues i eclesiàstics. Dat a València a 17 de febrer any del Senyor 1249.

Sota la jurisdicció i propietat dels Carròs passaven a estar, per disposició reial, les partides que actualment formen els termes municipals d'Oliva, la Font d'en Carròs, l'Alqueria de la Comtessa, Potries i Beniflà. Carròs era el seu senyor, sens dubte, i en els documents reials sempre apareix distingit com a *dominus Rebolleti*, és a dir, senyor de Rebollet.

A conseqüència de la conquesta, el territori passà a poc a poc a mans dels conqueridors. Són, d'aquesta època, els primers noms de cristians que coneixem establerts al terme d'Oliva: els de Peñafiel i Huguet, les terres dels quals fitaven, en 1244, amb les concedides als frares mercedaris prop de la marjal; el de Ramon de Gargaylla, al qual el capítol de València fa donació d'un cementiri musulmà al costat de la Xerea i del camí a Pego; i també el del matrimoni format per Tomàs de Salent i Girona, qui en 1267 viuen a l'Elca. Si ens pensem a pensar, aquests noms i cognoms evidencien la seua procedència de les terres cristianes de més al nord, és a dir, de Catalunya i d'Aragó.

Segons el prevere beneficiat de l'orgue de l'església de Santa Maria entre 1927 i 1936 i, alhora, arxiver municipal d'Oliva, José Maria Vidal Pastor, el qual va tenir accés a la documentació històrica abans de la insensata destruc-

ció de l'arxiu l'11 d'agost de 1936, les primeres dades que parlen del culte a la imatge de la Mare de Déu del Rebollet són de 1270 i la situen a la capella de Sant Nicolau de Bari al castell del Rebollet, una capella dedicada a un sant italià, la qual cosa posa en evidència la relació dels Carròs i, realment, de tota la Corona d'Aragó amb alguns estats italians, a més de ser considerat a l'època un sant protector de la gent de mar, el territori de Carròs.

Però, conegut açò, no podem deixar de preguntar-nos com hi va arribar i què feia allí la nostra imatge. Segons l'estudi iconogràfic de l'historiador de l'art, Carlos Soler d'Hyver,⁴ la imatge hauria estat realitzada entre finals del segle XII i principis del XIII i és, amb tota seguretat, una imatge portada pels conqueridors des dels territoris cristians de més al nord. En conseqüència, degué ser tallada amb anterioritat a la donació del castell del Rebollet a Carròs (18 de juliol de 1240) i quasi que també abans de la conquesta. Açò la fa una de les imatges cristianes de devoció més antigues de tot el territori de l'Antic Regne, junt al Crist del Salvador a la ciutat de València i alguna altra. La imatge potser acompanyava els conquistadors cristians a les seues campanyes, perquè era el símbol de les seues creences religioses i, una vegada establerts al territori dels infidels, havia d'ajudar a assentar-hi també la religió en què creien.

De bell principi, la imatge del Rebollet ja és coneguda com a intercessora davant les desgràcies, especialment les que fan referència a la sequera o la pluja i sembla que, fins i tot, hi va haver una confraria fundada sota el seu patronatge, de la qual podem dir que els últims representants són els actuals majorals i majoraleses de la Mare de Déu.

El temps anava passant i el territori ja s'havia cristianitzat. Compartien l'espai encara musulmans i cristians, i coexistien esglésies i mesquites. A partir del segle XIII, l'antic *rafalí* musulmà, que hi havia a prop d'una font, no lluny del castell, augmentà a poc a poc les seues cases, fins a convertir-se en la Font de Rebollet que, amb el temps, s'anomenaria d'en Carròs, com s'assenyala a la Carta Pobla de 1368. També anava consolidant-se, però, una població estable i important a Oliva i així, en 1338, el rei Pere el Cerimoniós mana a l'almirall Carròs, descendent del primer senyor de Rebollet, que s'estableisca a Oliva i tinga preparades les seues fortalises, i allí és on el troba el rei quan visita les fortificacions de la costa, especialment les de Dénia, i deixa escrit a la seua *Crònica*:

4 C. SOLER D'HYVER, "La imagen de la Virgen del Rebollet de Oliva", dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1978. La imatge representa una Mare de Déu de la Llet i és de dimensions reduïdes: 0'38 m d'alçada i 0'15 m d'amplària.

E, après, tornant-nos-en en Valencia, fom en lo loch de Oliva, hon nos convidà en Francesch Carroç.

A partir de 1368, els documents constaten una gradual separació entre Rebollet i Oliva, motivada precisament pel creixement de les poblacions. Alhora sembla que la fama miraculosa de la imatge, la qual segueix venerant-se a la capella del castell, és cada vegada més coneguda entre la creixent població cristiana de les rodalies.

Al voltant de 1390, Gilabert de Centelles i Riusech, parent indirecte i llunyà dels Carròs, hereta Rebollet i Oliva i, des d'aleshores fins al 1569, la propietat del territori estarà en mans de la poderosa família dels Centelles, primer com a senyors i, a partir del 14 d'abril de 1449, amb el títol de comtes, en reconeixement dels mèrits militars de Francesc Gilabert de Centelles al servei d'Alfons V el Magnànim. Els nous comtes tindran el domini sobre el territori que abans constituïa el senyoriu del Rebollet, i la seua residència serà el magnífic palau, amb decoració renaixentista italianitzant, construït a la vila d'Oliva, la seu comtal.

De pocs anys abans de la concessió del títol comtal, es conserva una notícia a l'Arxiu Municipal de Gandia, publicada pel prevere i arxiver Andrés Martí i Sanz,⁵ que s'hi fa ressò com, en 1421, el poble de Gandia havia anat en processó de rogatives al castell del Rebollet, per a demanar-li a la Mare de Déu la pluja tan necessària per als camps. En el document esmentat, es mana pagar certa quantitat de diners "per les prosessóns que son fetes per la pluja a Santa Maria de Rebollet". Què podia moure tanta gent, de tan lluny i per aquells caminals, si no era la necessitat unida a la confiança cega en la capacitat intercessora de la miraculosa imatge?

Pel que fa als comtes, els documents conservats no parlen de la seua relació amb la imatge de la Mare de Déu, però, si escoltem la tradició, hem de pensar que necessàriament seria un element d'orgull el fet que a les seues terres hi haguera una imatge de tanta veneració. Val a dir que Jordi de Centelles, fill bastard del primer comte d'Oliva, qui fou rector d'Oliva i canonge de la Seu de València, tot i ser un home ficat sovint en bregues i baralles, també ens va deixar mostra del seu bon saber fer com a poeta, participant en justes literàries, i fins i tot va veure editades, en 1474, algunes de les seues composicions de temàtica religiosa dins del primer llibre imprès a terres valencianes, *Les trobes en lahors de la Verge Maria*. Què ens impedeix deixar anar la nostra ment i

5 A. MARTÍ SANZ, *Polvillo de antaño: documentos para la historia de Gandia*, Imprenta Martínez, Gandia, 1971, p. 59.

imaginar que, quan Jordi compón els seus versos, la imatge que el mou és la de la Mare de Déu del Rebollet:

[...] Mare de tots / o excel·lent recors,
 Lo món perdut / vostre pilar sosté.
 En pus alt lloc / d'excelsa monarquia
 Majordom fou / en lo gran cel de viure.
 Glòria! Laus canten ab harmonia
 Angels e sants, e tota jerarquia
 Mira en Vós / lo que no's pot escriure.
 Plena de dons / e de bens gratuïts,
 Emperadriu / pel immortal tresor,
 Objecte clar, / eminent esplendor,
 Copiós past / dels eternal convits.

4. SEGLE XVI

Amb açò arribem a la fi de la centúria i entrem ja al segle XVI. Des de 1520, als regnes d'Espanya governa l'emperador Carles I, sobirà alhora de gran part d'Europa occidental, però a la part oriental la situació és molt distinta. L'hegemonia cristiana sobre aquests territoris i sobre el Mediterrani es troba amenaçada davant l'expansió creixent de l'imperi turc. El soldà Solimà I el Magnífic conquista Belgrad en 1521 i en 1525 marxa cap a Viena, on en 1529 l'emperador Carles aconsegueix vèncer-lo, tot detenint el seu avanç. Passats els anys, a l'estiu de 1535, després del setge a la fortalesa de la Goleta, que durà una setmana, Carles I entrarà victoriós a Tunis el dia 21 de juliol. Aquesta victòria suposava la fi de les incursions del pirata i almirall turc Barba-rossa a les costes valencianes, que durant anys havien atemorit les poblacions costaneres, entre d'altres la d'Oliva, com comprovarem de seguida. En aquest ambient bèl·lic i de defensa del món cristià hem d'entendre els següents versos d'un poeta anònim de l'època, dedicats a l'advocació del Rebollet:⁶

Puix estau en la frontera,
 Sacra font de Rebollet,
 Davant Vós fermau de dret,

⁶ F. PARRA IBIZA, "Una cobla del segle XVI dedicada a la Verge del Rebollet", dins *Programa de Festes de la Mare de Déu del Rebollet*, Oliva, 2004, pp. 34-42.

Guardau-nos de la sendera
 Del caçador que manté
 Molts goços fora Turquia
 Per a fer carniceria
 Dels venados de la Fe.

Els versos anteriors formen part d'una cobla més extensa, feta amb la intenció d'aconseguir el favor de la Mare de Déu, per a reconquerir les terres perdudes a mans dels turcs. És l'època, com hem vist, de les disputes de l'emperador Carles, qui representa els interessos de la fe cristiana, contra l'imperi Otomà, una amenaça alhora militar i religiosa. En el poema, la Mare de Déu del Rebollet comparteix protagonisme amb altres catorze advocacions marianes de gran ressò per aquell temps: Gràcia, Socors, Neu, Remei, Consolació, Adjutori, Soledat, Roser, Virtuts, Montserrat, Salut, Lorito, Arbuixech i Pau. I nosaltres ens fem la següent reflexió en veu alta: si la Mare de Déu del Rebollet apareix citada entre totes aquestes advocacions marianes, no és açò una evidència de com la fama de la seua capacitat intercessora havia traspassat, ja al primer terç del segle XVI, les fronteres de l'Horta de Gandia?

També per aquestes dates poc dalt o baix, en 1525, mitjançant un decret reial, Carles I manava l'expulsió dels moriscos no batejats. Un any després la mesquita que aquests tenien al raval d'Oliva, seguint les ordres de l'arquebisbe de València, va ser purificada i convertida en temple cristià dedicat a Sant Roc, un sant al qual s'atribuïa la protecció davant la pesta, que per aquells temps era prou freqüent a tot arreu. A Oliva, en 1527, els moriscos habitants eren uns tres-cents veïns, mentre que els cristians vells sols n'eren dos-cents. Segons contenen les cròniques, en 1529 van fugir d'Oliva uns dos-cents moriscos, ajudats per Barba-rossa, que havia desembarcat a les platges de la costa d'Oliva. Un segle després, amb el decret d'expulsió de 1609, desapareixerà la pràctica totalitat de la població morisca del terme. Passat el temps, la reforma de la Carta Poble, feta pel comte duc d'Oliva i Gandia en 1625, per a la repoblació de la moreria d'Oliva, arribarà quan la població té un notable creixement demogràfic i, a més, ja s'hi havia establert un considerable nombre d'immigrants, la majoria procedents d'altres parts del mateix Regne de València.

Però tornem a l'època de què parlàvem. De l'any 1549 data la Butlla de Plebania concedida pel papa Pau III, a partir de la qual el rector de l'església de Santa Maria serà un plebà,⁷ i entre les seues condicions estaran l'obligació

7 El primer plebà fou Lluís Centelles (de l'1 de novembre de 1561 a 1570). Per a les re-

de ser fill d'Oliva i ser presentat pels comtes. Aquesta butlla va estar vigent fins a 1918, quan el Codi de Dret Canònic abolí el dret de presentació. A Oliva es va respectar fins a la mort del plebà Salvador Campos Pons en 1947,⁸ tot i que popularment el rector de l'església de Santa Maria és conegut a Oliva, encara hui, amb aqueix nom.⁹

Oliva, aleshores, ja és cap de comtat; té dues esglésies, una al raval, la de Sant Roc, i altra a la vila, dedicada a l'Assumpció i regida per un plebà. Ambdues figures, comte i plebà, seran transcendents, com veurem, per a la posterior història de la nostra imatge en particular i, en general, de les celebracions dedicades a ella.

A 20 de giner de 1583 anà la processó per aygua a la devota casa de Ntra. Sra. de Rebollet ab molta devosió, en la qual processó portaven lo Ecce Homo del col·legi i la Mare de Déu del Roser ab sos tabernacles, anaren quatre señors capitulars i molts beneficiats, trobàs que acompanyaven dita processó 1.200 ànimes poch mes o meins, anaven en dita processó molts disciplinants, aguey sermó en dita cassa, preycá lo Reverent Pare Malonda de la Compañía de Jesús, aguey penitents que feren diversos actes de penitencia, a saber, lo uns descalsos, altres ab altres devocions, cada hu segons son estat, quant foren prop lo lloch de la Font ixqué lo reverent Vicari ab la Verònica a rebre la processó ab molta gent del poble, torná de nit a la vila.

Com podem comprovar per aquesta descripció, conservada a l'Arxiu de Gandia i que també ens documenta el prevere Martí Sanz,¹⁰ el temps passava però no minvava la confiança de la població en la capacitat benefactora de la seua imatge. Com seria la sequera, i quanta la confiança, per a fer que 1.200 persones peregrinaren des de Gandia al Rebollet, en processó de rogatives, demanant la tan necessària pluja!

Arribem així a una data clau, 1598, un any en el qual es produeix un esdeveniment fonamental: entre el 26 de desembre d'aquell any i el 30 de gener de l'any següent, la comarca fou sacsejada pels terratrèmols. Tots els pobles

ferències cronològiques dels plebans que hi puguen aparèixer en l'article, hem aprofitat la llista confeccionada per José Maria Vidal Pastor fins al vinté plebà, Salvador Campos Pons, i continuada per José Castell Bomboí fins a Ernesto Ribera Marí, vint-i-quatre plebà.

8 Salvador Campos Pons fou el vinté plebà (del 20 de juny de 1905 al 7 de febrer de 1947).

9 Des del 15 d'octubre de 2006, ocupa la plebania Fernando Cremades Costa, vint-i-cinqué plebà.

10 A. MARTÍ SANZ, op.cit., p. 60.

de l'Horta de Gandia els van patir i molts edificis sofriren greus desperfectes, entre d'altres, el convent de Santa Clara, a Gandia, i el monestir de Sant Jeroni de Cotalba, però on van ser els danys irreparables fou al convent franciscà de Nostra Senyora del Pi, a Oliva, fundat en 1440 pels comtes, i al castell del Rebollet. Un testimoni anònim de l'època escriu el següent en castellà i en forma de romanç:¹¹

Mil quinientos años eran
De ocho sobre noventa
Día por más clara cuenta
Que el protomártir Estevan
Triunfaba de su afrenta.

Entre las cuatro y las tres
De noche menguada y brava
Sin dar luz la luna estava
Quando la primera vez
Toda la tierra temblava.

Con tal furia y movimiento
Este terremoto vino,
Que en mil partes al momento
Se abrió todo el Convento
Nuestra Señora del Pino.

L'anònim autor segueix la seua relació, i a partir de cert moment recorda com tots els frares del convent acorden fer-li una visita a la Mare de Déu del Rebollet, per a demanar-li la seua protecció:

Ofrecimos a tal hora
Todos juntos visitar
Descalzos aquel lugar
Do habita Nuestra Señora
La Virgen muy singular.

De Rebollete llamada

11 A. MARTÍ SANZ, op.cit., pp. 58 i 59.

Porque tal Castillo habita,
 Y en él es muy visitada,
 Y de muchos festejada
 En su muy devota Ermita.

Però finalment arriba també als frares la fatídica notícia sobre la destrucció que el terratrèmol ha provocat al castell, a pesar de la seua tradicional fama de fortalesa antiga i de sòlida construcció:

Es Rebollete afamada
 Antigua fuerza y romana
 Muy guarnida y torreada
 En viva peña asentada
 Con su muro y barvacana...

Pues sobrevino a tal hora
 Nueva de pena crecida,
 Que la Iglesia a desora
 De Nuestra Madre y Señora
 De Rebollete es caída.

5. SEGLE XVII

Què fou el que passà tot seguit? La població del castell, arplegant el que va poder salvar, se'n va anar cap a la Font d'en Carròs o bé cap a Oliva. La imatge, amb les seues joies, fou duta en un primer moment a l'església de la Font d'en Carròs, on va estar fins a l'estiu de 1601, tot i que la reclamaven des d'Oliva. Açò provocà el famós enfrontament entre les dues poblacions, fins i tot violent durant el mes de juliol de 1601, que va motivar la intervenció de les autoritats, tant jurídiques com religioses, és a dir, el comte duc d'Oliva i Gandia i el patriarca de València, l'arquebisbe Juan de Ribera, els quals havien actuat quan el nunci del papa havia donat permís per al trasllat de la imatge, mitjançant carta de 5 de juny de 1601. El comtat d'Oliva ja formava part, aleshores, del Ducat de Gandia, pel matrimoni del cinqué duc, Carles de Borja i Castro, amb Magdalena de Centelles, filla del tercer comte d'Oliva, la qual havia succeït com a titular del Comtat, en 1569, el seu germà Pere, mort sense descendència. En morir la comtessa Magdalena al maig de 1596, el seu nét i hereu, Carles Francesc de Borja-Centelles i Velasco integrà el comtat dins del

ducat de Gandia.

Arran d'aquests fets, el síndic de la vila de la Font d'en Carròs envià un *Memorial* dels succeïts al rei Felip III,¹² qui aleshores es trobava a Valladolid amb la seua cort. En el *Memorial* defensava els interessos del poble de la Font d'en Carròs i demanava que els fóra tornada la imatge i tots els objectes relatius al seu culte, que ara es trobaven a Oliva, i, en el seu segon punt, abundava en la importància de la imatge, que era coneguda més enllà dels límits de la zona d'influència immediata del castell del Rebollet:

[...] En dicho Castillo de Rebollet ha habido siempre una Iglesia, en la qual entre otras imágenes ha habido nombrada de N^a S^a de Rebollet muy antigua y de muy grande devoción para todos los de dicho Reino, y así mismo en el dicho Castillo ha habido sus campanas, ornamentos y muchas presentallas [y] todo lo demás necesario para una Iglesia.

La postura del síndic de la Font d'en Carròs no tingué èxit i fou necessària la intervenció arbitral del comte duc d'Oliva i Gandia i del patriarca Ribera, per a resoldre el plet entre les dues poblacions per la possessió de la imatge. L'àrbitri dictaminava el següent:

- Primer: La imatge pertanyia a Oliva, per ser cap del comtat, i per tindre una confraria fundada sota la seua advocació des de temps immemorials.
- Segon: La imatge quedava custodiada al convent de Santa Maria del Pi, sense que pogueren reclamar la seua propietat cap de les dues parròquies, ni la d'Oliva ni la de la Font d'en Carròs. Cal recordar ara que el convent havia estat fundat pel primer comte d'Oliva al segle xv i, evidentment, el posseïdor del títol comtal ostentava el seu patronat, allí la seua jurisdicció era absoluta, mentre que a l'església de Santa Maria els copatrons eren tant el comte com la vila. Aquesta serà la forma habitual de procedir durant els segles xvii, xviii i part del xix, com queda palés arran de la lectura dels documents, i així amb motiu de l'episodi de terratrèmols que pateix el territori, el consell de la vila acorda, el 28 de març de 1748, sol·licitar el permís del comte, “porque para sacar [la imagen] la Villa es necesaria la licencia de su Excelencia o su Procurador”.
- Tercer: La imatge no podia eixir del convent, llevat del cas de calamitats o grans solemnitats, i la seua eixida havia d'anar precedida d'alçament d'acta

12 F. FERRER PASTOR, “La Mare de Déu del Rebollet”, dins *Llibre de Festes d'agost*, la Font d'en Carròs, 1994, pp. 87-95.

notarial, tant al moment d'eixir com a la seua tornada.

No podem jutjar la justícia o no de la decisió, el cert és que naturalment no va satisfer a tots. Concedida la custòdia de la imatge als frares franciscans, el lloc on havien de custodiar-la amb ells era naturalment la seua residència, destruïda en aquells temps pel terratrèmol. De moment i mentre els frares construïen un nou convent, extramurs i a la part baixa de la vila, s'allotjaven a la zona de palau que el comte els havia cedit, mentre no acabaven les obres de construcció. Cal pensar que durant aquests anys la imatge seria venerada a la capella de palau, i d'allí degué eixir el 4 d'octubre de 1606, festa de Sant Francesc i dia en què els religiosos es van traslladar a la nova residència. En primer lloc, van baixar els frares des del palau a Santa Maria, amb la imatge de la Mare de Déu i el Santíssim Sagrament, i allí es celebrà una solemne funció religiosa d'acció de gràcies, acabada la qual s'organitzà una processó d'acompanyament fins a l'església del convent.

Una de les conseqüències, que aquesta disputa entre Oliva i la Font d'en Carròs pogué tindre sobre la imatge, és la col·locació d'una anella en la part posterior de la talla. Segons l'estudi fet per Enriqueta Cebrián en 1999, la planxa metàl·lica que subjecta l'anella va ser aplicada sobre la fusta després de la tercera repolicromia, i pensa l'autora que potser hagués servit "per a assegurar l'escultura en moments de perill, com per exemple després del robatori del 12 de juliol de 1601, que segurament va crear molta desconfiança entre els fidels".¹³ Amb anterioritat a l'estudi fet, en 1968, pel director del Museu Diocesà de Barcelona, Manuel Trens, ja es diu que "l'anella [...] està destinada a mantenir-la fixa al fons d'una *fornacina* (sic) o a la paret de la capella".¹⁴ Aquesta teoria, fonamentada en la restauració, lleva autoritat a la creença més tradicional, que veia en l'anella el suport per a portar la imatge a les batalles com a estandard.

Durant els anys 1647 i 1648, València va patir una forta epidèmia de pesta, que també va afectar Oliva, com ho manifesten la disminució de naixements i l'increment de les defuncions enregistrades. Joan Antoni Maians i Alofraso, avantpassat de l'il·lustrat Gregori Maians, fa relació contemporània d'alguns dels fets succeïts per aquells temps a Oliva.¹⁵ Gràcies a aquesta relació, podem

13 E. CEBRIÁN, "La restauració de la Mare de Déu del Rebollet", dins *Cabdells*, 2, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2000, p. 120.

14 M. TRENS, "Informe sobre la imatge de la Verge del Rebollet", dins periòdic *Sant'Ana* (març-juny, 1968), Ajuntament d'Oliva.

15 "Relación que escrivia Juan Antonio Mayans i Alofraso de la peste que huvo en la villa de Oliva" (A. MESTRE SANCHIS, "La peste de 1648 en Oliva, vista por un coetáneo", dins *Pro-*

saber que, el 16 d'agost de 1648, els frares van abandonar el convent i es van traslladar novament a viure al palau dels Centelles. En processó van dur el Santíssim i la imatge de la Mare de Déu del Rebollet al palau, on hi van romandre pràcticament un any, fins al 22 de juliol de 1649, quan van tornar al convent, passat ja el perill de contagi. Diu Maians en la seua relació:

En 22 de juliol l'any 1649 tornaren los frares al convent i portaren lo Santíssim i la Mare de Deu del Rebollet al convent. Quant tragueren la Mare de Deu del Rebollet la portaren a la iglesia de la vila i estigue al altar major patent, i sempre en sis siris de ordinari ensesos tot lo dia, feren moltes mises, donaren moltes presentalles de valua, i també una cadena, i la montaren a palacio lo dia que feren la festa de gracies [...].

Gràcies que havien de ser donades, lògicament, per haver cessat la pesta, mitjançant la seua intervenció miraculosa.

De la ubicació primera de la imatge en l'església del nou convent, se'n sap poc. Sols, a partir de 1653, sabem quin lloc hi ocupava, perquè el 16 de novembre s'inaugurà la capella que li havien construït els frares i, amb motiu d'aquesta inauguració, va acudir en persona el comte duc d'Oliva i Gandia per a assistir, en paraules de l'època, "a la traslació de l'imatge milagrosa de Ntra. Sra. de Rebollet".¹⁶

Com que la festa fou molt important, a més de missa solemne, també hi va haver processó, la descripció de la qual es conserva a l'Arxiu de Santa Maria. La descripció ens parla d'una processó amb la Mare de Déu del Rebollet per l'interior de la vila, la qual cosa no havia estat mai possible abans de 1601, però que aleshores, passats ja cinquanta anys des de la seua arribada a Oliva, no devia ser infreqüent veure-la pels carrers amb motiu de processons de súplica o d'acció de gràcies. A les tres de la vesprada, el clergat va anar al convent i, en arribar, s'entonà l'*Ave Maris Stella*. Tot seguit s'organitzà la processó, presidida per la creu de la parròquia de Santa Maria i a la qual seguien la comunitat de religiosos franciscans i el seu superior, el clergat de la vila i, després dels més antics beneficiats, la custòdia de la Mare de Déu del Rebollet amb els seus pal·lis, amb la presència del comte duc a mà dreta i del justícia d'Oliva a mà

grama de Festes del carrer Sant Vicent, Oliva, 1988).

16 F. COTS MORATÓ, "La Virgen del Rebollet y los olivenses: las capillas de 1653 y 1683", dins *Programa de Festes del Rebollet Oliva*, 1988.

esquerra, i la resta de senyors oficials de la vila, seguits del plebà,¹⁷ amb els seus diaques i capa de domer. La processó va eixir del convent i passà pels carrers de l'Enginy, de les Moreres, portalet de la Verge Maria, per davant de l'església de Santa Maria sense aturar-se, d'allí al carrer Major, on parà davant del convent de les Monges de la Visitació i on van cantar un motet els cantors de Gandia, per a tornar finalment a la seua residència del convent, sent dipositada la imatge a la seua capella. Allí es resà una *Salve* i, amb açò, van acabar les celebracions.

La magnificència de l'acte torna a evidenciar la importància de la imatge i la veneració de la qual era objecte, i açò no sols pel que fa als pares franciscans –els seus habituals custodis–, o als habitants d'Oliva i d'altres poblacions de l'Horta de Gandia, sinó també a persones, vingudes de més lluny, que acudien mogudes per la fama de la imatge, com ara el mateix virrei de València, Rodrigo Manrique de Lara, qui en 1680 va fer una visita *ex professo* per a orar davant d'ella, i així queda reflectit en l'acta del Consell de 26 de juny, que diu:

El Sr. Gobernador diu als Jurats, de part de sa Excma. el Duque, com lo Sr. Vis Rey venia demà a Oliva a veure a Ntra. Sra. de Rebollet [...] y que se acollirà en lo Palacio,[...], que es disparen les peses de Santana y que ixca la Vila ab acompanyament a rebre a ses Exses. y que els done un regal de dolsos y aigua de neu.

Pocs anys després, el 20 d'abril de 1683, el pare guardià del convent sol·licita als jurats de la vila la seua ajuda econòmica per a construir una nova capella i un retaule, on col·locar “la sagrada y milagrosa Imagen de la Virgen de Rebollet, glorioso blason de dicha Villa y universal consuelo de todo el pueblo [...]”. Aquesta nova capella, on des d'aleshores seria venerada la imatge, existí fins al 1930 en què fou enderrocada, al mateix temps que el campanar, amb motiu de l'eixamplament de la carretera. Tot i això, hem de dir que probablement, des del 1855, la imatge ja presidia l'altar major, i la capella havia passat a fer-se servir com a capella de combregar, presidida per la imatge del Natzaré.¹⁸

17 Doctor Francesc Font Hernández, nové plebà (del 15 de desembre de 1650 al 18 de setembre de 1677).

18 J. CASTELL BOMBOÍ, *Santa Maria del Rebollet: Patrona canònica de la ciudad de Oliva*, Imprenta Colomar, 2000, p. 83. L'autor publica un dibuix en planta de l'església amb la distribució de les capelles laterals i advocacions. Amb el número 19 s'identifica la capella de la Comunió, que es perllongava molt més fins que, en 1930, va ser enderrocada juntament amb el campanar per a l'ampliació de la carretera; aquesta capella és on era venerada la imatge fins a l'exclaustració de 1835. Una interessant vista de la façana de l'església amb el campanar de Juan

Al llarg de tot aquest segle XVII, la imatge és duta sovint de processó amb motiu de plagues (3 d'agost de 1648), grans plogudes (5 de maig de 1657) o seques (13 de març de 1689), un costum que cal suposar que s'estableix a partir de l'arribada de la imatge a Oliva, perquè fins aleshores el costum dels devots havia estat peregrinar a la seua capella del castell.

No podem oblidar mai que el pas del temps havia fet ara canviar també els gustos. El segle XVII representa el triomf, d'una banda, del puritanisme que emana del concili de Trento, el qual provoca un fals sentiment de pudor davant d'allò que és considerat irreverent; però d'altra banda també suposa el triomf de l'estètica barroca i l'afrancesament de la moda, i és natural que la moda afectara també la imatge. És possible que siga ara, quan la imatge es revestisca amb aqueixes robes que li han donat durant segles el seu peculiar i característic aspecte triangular, i així ho reflecteix la documentació. La vila, com a agraïment per haver calmat l'episodi de grans pluges del gener de 1696, decideix fer-li un vestit "de la més rica tela que's trobà en la ciutat de Valencia, guarnint tot de guarnicions d'or". També pot ser ara el moment en què mutilen la part alta de la seua corona de fusta, per tal d'adornar-la amb una altra de metall ric.¹⁹ Ve d'aquesta època o de poc després, fins i tot, el gust per la perruca amb bucles d'estil Lluís XIV. Des d'aleshores fins al 1999, romandrà abillada d'aquesta manera, amagant el seu vertader aspecte.²⁰

6. SEGLE XVIII

Continuem el nostre viatge pel temps i arribem així al segle XVIII, un segle de grans canvis, i prou importants per al nostre territori. No podem oblidar que el seu començament coincideix amb la guerra de Successió; que el poble valencià defensa la causa de l'arxiduc Carles d'Àustria, a la fi la causa que perd la guerra; i que el Decret de Nova Planta, l'abolició dels Furs i la submissió del regne a les lleis de Castella seran la seua conseqüència més immediata.

Chorro Solbes apareix publicada en la portada del *Programa de Festes* de 1974. Aquest dibuix va ser publicat, per primera vegada, en la portada del número 64-65 de la revista local *Sant'Ana* (gener-febrer, 1968). També sobre la capella, podeu llegir F. COTS MORATÓ, op. cit.

19 "La corona original de la talla probablement seria almenada o flordelisada i tallada en la fusta com a part de la pròpia peça", veg. E. CEBRIÁN, op. cit.

20 En el *Programa de Festes* de l'any 1977 (pp. 52 i 53) es poden veure fotografies sobre distints mantells de la Mare de Déu del Rebollet que conserva la parròquia de Santa Maria. En el programa de l'any següent (pp. 34, 36, 42 i 52) es reproduïxen fotogràficament les fases per a vestir la imatge.

A Oliva és un segle també prou assenyalat. Des del punt de vista cultural naixen figures senyeres: el polígraf Gregori Maians, figura clau de la Il·lustració espanyola; el canonge i escriptor de la Seu de València, Joan Antoni Maians; Francesc Ferrando i Antoni Salelles, destacats humanistes de la Companyia de Jesús; i Gabriel Ciscar, matemàtic i almirall que arribà a ser regent d'Espanya. Però la vila també coneix alhora una frenètica activitat constructora, sobretot pel que fa als edificis religiosos: són d'aquesta època, entre d'altres, la capella de Sant Vicent, al carrer del seu nom; l'ermita dels Sants Antonis, al carrer de l'Ermita; la capella del Crist, a l'església de S. Roc; i, com a obra més assenyalada per les seues dimensions, l'edificació de nova planta de l'església de Santa Maria en la forma que ara la contemplem.

Què en sabem, però, de la imatge en aquests temps? Del segle XVIII, l'Arxiu de Santa Maria ens ofereix gran quantitat d'exemples sobre la devoció que desperta la imatge en la població de la seua vila, però també de les poblacions veïnes. Gràcies a aquesta documentació, coneixem que aleshores ja hi havia el costum de dedicar-li un octavari en la seua capella, almenys des de finals del segle XVII, durant les festes de celebració de la Nativitat de la Mare de Déu, és a dir, el dia 8 de setembre i els set dies següents. Naturalment, segueix el costum de dur-la en processó, ara amb l'ostentació i pompa pròpies de l'època, la riquesa de les quals descriuen els documents amb detall, i açò es fa en diverses ocasions al llarg del segle amb motiu de sequeres (com ara les del 20 de juliol de 1738, el 3 de setembre de 1772 o el 27 de juliol de 1774), grans plogudes (com la del 15 de novembre de 1766), les plagues de llagosta (de 1708 i 1741), els terratrèmols (28 de març de 1748) o, fins i tot, durant un episodi de febres (maig de 1785). El procediment d'actuació sempre era el mateix: en primer lloc el Consell Municipal demanava permís al comte per a traure la imatge, la qual cosa, com sabem, era preceptiva. Al moment de l'eixida, s'alçava acta del lliurament. El trasllat d'anada era penitencial i, durant el temps que la imatge era a Santa Maria, que solia ser fins que desapareguera la calamitat, es feia vetlla continuada. Quan s'aconseguia la gràcia sol·licitada, el trasllat de tornada al convent era de glòria i, en arribar, tornava a alçar-se acta.

Una de les primeres processons amb què s'enceta el segle es celebra el diumenge, 6 de maig de 1703, arran de la publicació d'un breu apostòlic del papa Climent XI, a instàncies de l'Arquebisbat de València, que buscava donar solució divina a la successió de males collites anuals, de les quals es queixaven els llauradors de la diòcesi de València. Com la causa semblava no estar en la diligència i treball d'aquests, es suposava que podia estar en "haver incurrit los dits o sos antepasats en algunes descomunions ignorantment", per la qual

cosa el Sant Pare manava que, després de tres dies de dejú, confessió, comunió, haver donat almoina als pobres i satisfacció a tots aquells als quals estigueren obligats, l'arquebisbe els absolgués de “tota excomunió, suspensió, entredits y demes censures Eclesiastiques”; y ordenava també que tot seguit fera beneir totes les persones, possessions i fruits de la diòcesi. Per a dur a efecte tot açò, s'assenyala la setmana del 30 d'abril fins al 6 de maig, dia en què s'havia de celebrar la benedicció general que a Oliva fou de la forma següent:

A les sinch hores de la vesprada ixque en Prosseso lo Rt. Clero, comunitat del Py y tots los demes que acompanyaven cantant la lletania, y portant lo Dr. Jasinto Roses Pleba el *Lignum Crucis* Cubert, y anaren a fer estació a Nostra Señora del Rebollet y despues prosehi la prosseeso per fora la muralla a la hermita de St. Christofol y es feu estacio, y prossehi la dita prosseeso a la hermita de Ntra. Sra. dels Desamparats, y feta estacio alli anaren a les heres ahon havia un taulat y un altar en son dosel y collocaren allí el *Lignum Crucis* y es feu la Benedició de les persones, heretats y fruits ab gran concurs del Poble y acabada la Benedicio torna la prosseeso sempre cantant la lletania y en lo Convent de Santa Elisabet feu estacio y en apres en lo ospital y de alli a la present Yglesia ahon se conclui la prosseeso, y per ser cosa tan singular fas la present narrativa hui en 7 de maig de 1703. El Dr. Navarro, Archiver.²¹

És interessant observar, en la descripció anterior, com l'arxiver identifica les estacions de les ermites, el convent de Clarisses o l'hospital (on hi havia una capella amb imatge de la Mare de Déu de la Salut) i assenyala el nom de l'edifici, mentre que en el cas de la Mare de Déu del Rebollet especifica el nom de la imatge i obvia indicar el lloc on es troba. El detall deixa paleses la importància i la singularitat de la imatge per a una població que demanava, en una situació tan greu, la seua intercessió miraculosa.

I amb motiu de la severa sequera de 1738, després d'haver-se implorat la pluja per tots els mitjans, i durant tres dies seguits duta en processó la Mare de Déu del Roser a Oliva, i a Gandia Santa Anna sense cap èxit (comentari que l'arxiver Salelles s'encarrega de remarcar especialment), les autoritats religioses i civils van decidir emparar-se en la Mare de Déu del Rebollet. El diumenge, 20 de juliol, la imatge fou duta en andes a Santa Maria, on va romandre fins que es va produir la tan desitjada pluja nou dies després. Seguidament, es va procedir a tornar-la al convent en andes i baix pal·li, precedida de vuit imatges de sants

21 APSMO, *Manual de Diferents Coses*, XIII-1, ff. 33 i 33v.

dels distints convents i esglésies d'Oliva, amb assistència de moltíssima gent, fins i tot vinguda de fora i seguint el recorregut de la volta del dia del Corpus “del arraval y de la vila adornada com si fos dia del Corpus y ab vitors de la gent”, tot deixant-la “en lo convent dins la capella de la Verge, posantla damunt de un bufet ab antifona, versos y oracio que digue el Sr. Pleba sens platica per lo molt cansanci de la funcio, apreto de la gent y ser hora tarda”.²²

De 1769 és el mantell de color morat que encara es conserva i que la imatge duia en les processons de penitencials i de rogatives. Fou regal de mossén Josep Vicent Vives, beneficiat de l'altar del Sant Sepulcre de l'església de Santa Maria i va costar 200 lliures.²³ Fins al 1918, la imatge va anar vestida amb ell per a efectuar les processons amb motiu de calamitats, i d'açò ens deixa constància també el *Llibre de Memòries* de l'església de Santa Maria, on s'escriu amb data d'1 de maig de 1785:

[...] [El clero fue] en derecho del Convento de los Padres de San Francisco, extramuros, en donde estavan los señores de la Villa, i comunidad de San Francisco, esperando al Reverendo clero, i la Santissima Imagen de Ntra. Sra. de Rebollet, sobre unas andas vestida de morado, en donde avia grande concurso de corazones piosos, para acompañar a dicha Señora, suplicando su patrocinio i intercesión para con su Divino Hijo aplacara tan cruel epidemia de calenturas que estava esta villa padeciendo i otras poblaciones del Reyno.

7. SEGLE XIX

Aquesta protecció també segueix demanant-se durant els segles següents. El segle XIX comença amb una fam que provoca l'eixida en processó de la imatge el 9 de maig de 1802, però el més destacat són les dues gravíssimes epidèmies de còlera que motiven els trasllats dels anys 1834 i 1885.

De tota manera, no podem obviar per la seua transcendència i repercussió, en la història i l'evolució de les celebracions, alguns esdeveniments polítics importants ocorreguts en la primera meitat del segle dinové. Cal recordar que Espanya es troba immersa, en aquests temps, al si de les disputes episòdiques per la successió al tron, que conduiran a l'esclat de les guerres carlines. En

²² APSMO, *Manual de Diferents Coses*, XIII-1, ff. 75 i 75v.

²³ F. COTS MORATÓ, “El manto penitencial de N. Sra. del Rebollet”, dins *Programa de Festes del Rebollet*, Oliva, 1986. També podem llegir J. CASTELL BOMBOÍ, *Sacerdotes y religiosos en Santa Maria la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Hermandad Sacerdotal, Oliva, 1996, p. 86.

aqueix context, durant el mes de juliol de l'any 1835 hi va haver una revolució quasi al mateix temps en distintes ciutats espanyoles, que a València provocà l'assalt de les presons i del convent dels Caputxins. Les autoritats, com a mesura preventiva, van manar el tancament de tots els convents i monestirs de les terres valencianes. Poc després l'aleshores, el ministre d'Hisenda, Juan Álvarez Mendizábal, assumia la Presidència del Govern, i l'11 d'octubre de 1835 signava el decret d'exclaustració general. L'any següent signarà també dos decrets desamortitzadors (de 19 de febrer i 8 de març) que significaran la incautació definitiva de les propietats de les institucions religioses i la posterior subhasta pública d'aqueixos béns.

Els efectes que tots aquests esdeveniments tenen a Oliva prompte es fan de notar. El 23 d'agost de 1835, el capità general de València i Múrcia decreta la supressió dels convents i monestirs en el territori de la seua competència.²⁴ El 6 de setembre, els frares del convent de Santa Maria del Pi abandonen la seua residència, on havien viscut des del 1606, per a no tornar mai més perquè poc després el convent seria expropiat per l'Estat i venut.²⁵ Amb els frares ara fora del convent la pregunta que se'ns acudeix és què passà amb la imatge i el seu culte, els quals quedaven desatesos per primera vegada, des que allà, pel 1601, el comte cuc Carles de Borja confià tots dos a la cura dels franciscans. La resposta la trobem en un acord de l'Ajuntament de la Vila d'Oliva, de 8 de setembre de 1835, transcrit pel prevere José María Vidal Pastor i publicat en el setmanari local *Patria Chica* (núm. 35, 3 de setembre de 1932):

A motivo de haberse suprimido el Convento de Religiosos Franciscanos de esta Villa en el seis de los corrientes en cuya Iglesia se celebra la Natividad de Nuestra Señora con la Imagen de la Virgen del Rebollet, que atrahe la veneración y devoción de toda esta Villa y sus contornos en cuya octava se ha hecho siempre el novenario a Ntra. Sra. con la mayor solemnidad y concurso de las gentes, que a no verificarse sería muy notable el omitirse el expresado novenario, deseando el Ayuntamiento conciliar la devoción del pueblo con las órdenes superiores en consecuencia a las contenidas en el Boletín nº 148 dispone: Se pase el correspondiente oficio al Sr. Plebano²⁶ de esta Villa encargado de la Iglesia para que en

24 Arxiu Parroquial de l'Assumpció de Dénia, Escrits de l'Arquebisbat de València a l'església parroquial de Dénia traslladant l'ordre de Capitania General, 26 i 27 d'agost de 1835.

25 José María Vidal Pastor informa que, al moment de l'exclaustració, al convent hi vivien vint-i-quatre frares professors i dotze estudiants ("Efemérides locales. Oliva en 1835", dins *Almanaque de Las Provincias*, 1940, p. 287).

26 Mossén Joan Baptista Garcia Savall, quinzé plebà (del 23 de gener de 1829 al 29 de juliol

el modo y manera que le sea posible lleve a efecto la resolución de este Ayuntamiento, haciendo el Novenario a Ntra. Sra. para que los fieles no carezcan de un acto tan religioso.

El consentiment comtal per aquestes dates probablement no era ja preceptiu, en haver-se suprimit legalment els senyorijs jurisdiccionalis arran de les lleis promulgades en les primeres dècades del segle XIX; però de tota manera, segons conta José María Vidal Pastor,²⁷ són els comtes, com a patrons encara, els qui van disposar que la imatge fóra custodiada en l'església de Santa Maria i atesa pel clergat regular de la parròquia, al qual s'hi havien incorporat molts dels frares exclaustats. Com l'acord diu, és evident també que la celebració d'un novenari durant l'Octava, a partir del dia de la festa (8 de setembre), era una tradició ja arrelada entre els actes dedicats a la Mare de Déu a Oliva al segle XIX, i la podem suposar iniciada durant el temps que la imatge havia estat custodiada pels frares franciscans. Aquesta tradició segueix complint-se any rere any, tot i que des de 1976 el novenari es celebra els dies previs a la festa.

D'ara endavant, podem suposar que serien seguides totes les recomanacions de l'ajuntament i les celebracions continuarien fent-se cada any d'acord amb els costums; més encara si tenim en compte, com hem recordat abans, que molts dels frares exclaustats s'hi van quedar a Oliva integrats dins del clergat.

Però què va passar amb el convent i les propietats dels frares? L'Estat, que havia confiscat les propietats en un primer moment, les va posar en venda. El convent va ser adquirit per Francesc Vicent Terrades, que destinà l'església a celler de begudes, i així estigué fins que, el 2 d'octubre de 1853, la seua vídua vengué per 4.875 rals l'església del convent amb la sagristia, el cor, l'orgue i el campanar a onze llauradors d'Oliva, membres de la Venerable Orde Tercera de Sant Francesc, dels quals passà a propietat de la parròquia de Santa Maria.

Així les coses, i després d'una disputa sobre el patronat de la imatge entre la majordomia dels comtes (el comtat d'Oliva formava part de la casa d'Osuna des del 1771) i l'ajuntament, resolta a favor de les tesis de la corporació municipal, el 28 d'octubre de 1855, la imatge de la Mare de Déu fou traslladada des de Santa Maria a l'església de l'antic convent del Pi, on seria probablement dipositada presidint ja l'altar major, el mateix lloc on a hores d'ara encara la trobem.

de 1839).

²⁷ "Sobre unas «Aleluyas» dedicadas a la Virgen del Rebollet", dins *Programa de Festes del Rebollet*, Oliva, 2001 [reproducció d'un article publicat en el periòdic *Patria Chica*].

Amb motiu de la tornada de la imatge, l'ajuntament encomanà al seu regidor síndic, aleshores president de la Comissió de Fira i Festes, el farmacèutic Josep Borràs Sòria, l'organització de la festa del trasllat, que coincidí amb la fira d'aquell any. El trasllat fou de matí i seguit d'una missa solemne a l'església de l'exconvent. L'ajuntament també organitzà una artística cavalcada, en la qual participaren tots els gremis i oficis de la població, i al pas de la imatge es van llançar papers amb al·leluies, de contingut festiu i encomiàstic, en honor de la imatge entre les quals algunes deien:

Sempre es de Oliva estimada
D'arrabal, vila y Pinet,
Y en San Fransès conservada
La Imache del Rebollet.

Tota Oliva está admirada
De veure tanta armonía
Y pregunta entusiasmada
¿a qué es deu tanta alegría?
Alguns en molta raó
Acostumen preguntar
¿qui paga misa y sermó
Y lo molt qu'es deu pagar?

Es de Oliva idolatrada
D'arrabal, vila y Pinet,
Y del poble es abogada
La Verche del Rebollet [...].²⁸

Si, fins al començament del segle XVII, la imatge havia estat objecte de veneració sols a la seua capella del castell, on acudien les processons per a demanar-li la seua intercessió, i des de la seua arribada a Oliva en 1601, la trobem freqüentment a les processons de rogatives, sempre amb el permís dels comtes, d'ara endavant, quan ja l'autoritat comtal sobre la imatge és pràcticament un record, perquè depèn directament del plebà, cal pensar que començarà a ser

²⁸ José María Vidal Pastor publica en *Patria Chica* els versos que li fa arribar la néta de Josep Borràs Sòria, regidor de l'ajuntament i encarregat de l'organització de les celebracions del 28 d'octubre de 1855.

passejada en processó, també amb motiu de les festes dedicades a ella.

Amb el pas del temps, també és natural que l'església de l'antic convent canvie de nom, tot estenent-se a poc a poc el costum d'anomenar-la del Rebollet, per ser aquesta imatge la que presideix el retaule de l'altar major de l'església. Amb el posterior establiment de la comunitat de monges carmelites, al començament del segle xx, quedarà definitivament fixada la denominació.

Durant la segona meitat del segle xix, és possible que s'introduïsquen també a les celebracions dedicades a la Mare de Déu del Rebollet els cants de l'*Aurora* i dels *Goigs*, tots dos en castellà.²⁹ L'autoria de la composició dels *Goigs* s'atribueix al plebà Beltran.³⁰

També és probable que, en aquestes dates, es popularitze la reproducció de l'escena iconogràfica del pastor que troba la talla mentre pastura el seu ramat. Una història, però, que acompanya la imatge des de prou abans, com ho manifesta la relació que fa Gaspar Escolano en la segona part de les seues *Décadas*, publicades en 1611, on es descriu com la imatge hauria estat trobada junt a l'arrel d'un reboll d'olivera, soterrada des dels temps de la invasió musulmana. Aquesta llegenda, a poc a poc amb el pas del temps, s'havia guarnit d'altres afegits literaris, com podem llegir en el llibre *Finezas de María*, d'Estevan Dolz, de 1688:

[...] Fué hallada [la imagen] en un Rebollo de Olivo, por un Pastor natural de la Fuente de Carroz, el qual, apacentando su ganado, vió que del Rebollo de un Olivo, junto a un Castillo arruynado, salía un grande resplandor: fue allí, y halló una Imagen de la Virgen muy devota, de alto de dos quartos, de rostro moreno. Tomóla, y la puso en el zurrón, y se la llevó a su casa, [...].

Quan s'hauria iniciat la llegenda? No podem saber-ho amb seguretat, però caldrà situar-la en aqueixos temps primers i foscos de la vinguda dels conqueridors i de la consolidació de la religió cristiana al territori. La ingenuïtat de la gent adobava un terreny que afavoria l'extensió oral de la llegenda, fins que el pas del temps la va dipositar en mans dels franciscans, els quals van acabar de confegir-la. La veritat és que l'origen de la imatge de la Mare de Déu s'ha explicat tradicionalment d'aquesta manera i, almenys durant els úl-

29 Vicent Sabater, Salvador Sebastià i Josep Malonda van fer la versió en valencià de l'*Aurora*, per a la celebració de les Festes del Rebollet de l'any 1992, en les quals van participar com a festers.

30 Doctor Francesc Beltran i Oltra, dinové plebà (del 24 d'abril de 1879 al 18 de setembre de 1904).

tims cent cinquanta anys, la talla ha estat acompanyada en les representacions gràfiques pel pastor i el ramat. Les reproduccions que d'ella s'han fet, durant aquesta època (com ara, la del prevere Salvador Mestre Parra de 1886, entre d'altres),³¹ o els gravats, dibuixos, pintures i retauls de ceràmica conservats sempre reproduïen l'escena. Entre els gravats més antics destaca l'atribuït a Tomàs Rocafort, del primer terç del segle XIX, copiat després per Facundo Larrosa. També trobem aquests elements decoratius a la imatge de processó antiga, citada en l'inventari de la parròquia de Santa Maria, amb motiu de la visita pastoral de 1921. Sense oblidar que també li feien costat a la imatge fins al 1999 al seu cambril de l'església del Rebollet, d'on van ser retirats amb motiu de la restauració de la talla i dels actes de la coronació canònica.

8. SEGLE XX

Fem camí i encetem ara el segle XX amb una nova situació: el 8 de setembre de 1902, sis monges carmelites de la Caritat es posen a viure a l'antic convent dels Pares Franciscans. L'edifici havia estat adquirit pel sacerdot fill d'Oliva i arxiprest de Santa Maria d'Alcoi, Joan Baptista Escrivà Llorca, qui va voler cedir-lo a la congregació de les Carmelites perquè es feren càrrec de l'educació d'infants, com també ho han estat fent al mateix lloc pràcticament fins a la fi del segle XX. Consolidada la seua presència i activitat docent, el 3 de maig de 1926 les Carmelites van adquirir definitivament l'immoble per la quantitat de 10.000 pessetes.³²

Com que l'edifici de l'església era propietat de la parròquia de Santa Maria des de 1853, el plebà Francesc Beltran, en data 19 de maig de 1903, hagué de concedir-li a la comunitat de monges dret per a l'ús lliure del cor i del combregador, així com d'accés a l'església per l'interior de la sagristia; a canvi, les carmelites s'havien d'encarregar de la seua neteja i de la roba de sagristia i dels altars, sense que mai pogueren al·legar cap dret sobre la propietat de l'església de l'exconvent franciscà. S'inicia, d'aquesta manera, una relació entre la comunitat de Carmelites i la imatge que s'ha mantingut al llarg de tot el segle XX.

Dues raons fan de l'any 1918 una fita important per a la història de la nostra imatge i el seu culte:

31 La còpia pertany en l'actualitat a la família Gilabert Castelló, d'Oliva. També són interessants mostres altres dues reproduccions del conjunt, ja del primer terç del segle XX, i conservades per les famílies d'Oliva, Faro Carrió i Pons Sivera.

32 E. RIBERA MARÍ, "Centenario", dins *Programa de Festes del Rebollet*, Oliva, 2002.

- Europa patia aleshores una plaga mortal de grip, coneguda al vell continent com “espanyola” i que a Espanya rebé el nom de *cucaracha*, perquè les persones morien en grans quantitats, com a paneroles. Oliva no se’n va lliurar, i els llibres parroquials registren cent setanta-sis defuncions a Santa Maria i dues-centes a Sant Roc, xifres prou respectables per a una població com Oliva que aleshores comptava aproximadament amb nou mil habitants. La imatge de la Mare de Déu serà duta en solemne processó penitencial, fins ara l’última vegada que ha eixit en processó amb motiu d’una rogativa per a que cesse una calamitat.
- La segona raó és probablement més prosaica, però no menys important. De 1918 conservem els dos primers testimonis fotogràfics de la imatge. Una de les fotografies arreplega el moment en què s’inicia la processó penitencial davant la susdita pesta de grip.³³ En ella es pot veure la imatge mentre ix per la porta de l’església del Rebollet, vestida amb el mantell morat de penitència. L’altra fotografia és la publicada en el tom dedicat a la província de València, escrit per Carles Sarthou Carreres en la *Geografia general del Reino de Valencia*. La fotografia ens mostra per primera vegada la imatge sense roba, la qual cosa és una primera evidència del canvi de mentalitat, que permet veure també una obra d’art. S’enceta així un camí, que culminarà vuitanta anys després amb la seua restauració i exposició permanent al cambril del convent sense els afegits, amb els quals el temps i els gustos havien anat revestint-la.

En agraïment perquè la plaga de grip havia cessat, els sectors de la població més acostats a l’església, especialment els de la Confraria de la Mare de Déu del Rebollet, formada en aquells dies per cent noranta homes i dues-centes deu dones, van promoure la iniciativa de sol·licitar a l’Arquebisbat de València la declaració de patrona d’Oliva per a aquesta advocació de la Mare de Déu, i, així, el 8 de març de 1922 el secretari de la Sagrada Congregació de Ritus signà a Roma l’acta, mitjançant la qual el papa Pius XI la designa Patrona Principal de la ciutat d’Oliva, amb tots els honors i privilegis que per dret corresponen als principals patrons dels pobles.

Declarada patrona, les festes de 1922 van ser celebrades de manera especial. El dia 8 de setembre, l’arquebisbe de València, Enrique Reig Casanova, presidí la missa que fou oficiada pel canonge de la Seu, Nicolás David, i en la

³³ H. MORERA BOSCH, “Aquella Oliva entrañable: La epidemia”, dins *Sant’Ana* (núm. 55-56, abril-maig, 1967), Ajuntament d’Oliva, 1967.

qual predicà el sermó Joan Baptista Escrivà,³⁴ per ser en aqueixos moments el prevere d'Oliva de més edat. De vesprada, s'organitzà una solemne processó presidida per l'arquebisbe en persona.

Aquesta declaració, els actes, la resposta de la població i la seua pròpia devoció van motivar el plebà Campos a escriure un himne dedicat a l'advocació del Rebollet, la música del qual seria composta pel també fill d'Oliva, Álvaro Marzal Garcia, organista de la parròquia de Sant Joan del Mercat a la ciutat de València, i amic personal del plebà. Una lletra i una música que, des d'agost de 1923, han format part intrínseca de les celebracions, dedicades a la Mare de Déu del Rebollet pels seus fills devots, els quals comencen el seu cant reconeixent la relació filial que mantenen amb ella, tot dient:

Oliva té Mare,
la Mare més bona,
la Mare més Santa,
de més tendre cor.

Amb la proclamació de la República, el 14 d'abril de 1931, i la prohibició de les manifestacions religioses fora dels temples, la parròquia segueix organitzant els actes en honor de la Mare de Déu del Rebollet, excepte la processó general del dia 8, que s'ha de fer intramurs de l'església. Al setmanari *Patria Chica*, clar partidari de la ideologia de la dreta catòlica, el prevere José Maria Vidal, també un dels redactors del periòdic, es queixava en un article publicat el 8 de setembre de 1933 de la manera següent:

Este es el segundo año que no sale la procesión de nuestra Patrona. ¡Añorada manifestación religiosa que por ser insuficientes las naves de la Iglesia para contener la expansión del sentimiento católico, se hacía de calles y plazas, templo sin arcos torales que limitasen su cabida y teniendo por bóveda la celeste! ¡Añorada manifestación religiosa! Evocador acto lleno de emotividad tradicional, por el que se paseaba triunfalmente en correcta y devotísima procesión la imagen de nuestra Patrona la Santísima Virgen del Rebollet, que recibía el homenaje de fé, amor y férvido entusiasmo de todos (y subrayamos la frase) los hijos de Oliva. ¡Procesión de antaño –inseparable de nuestro folklore– yo te evoco!

³⁴ M. MARTÍ I ASCÓ, "El sermó predicat per Juan Bautista Escrivà", dins *Programa de Festes del Rebollet*, Oliva, 2001.

El mateix número del setmanari duu, en un altre apartat, la relació d'actes de culte que es celebraran amb motiu de les festes de la Mare de Déu. Considerem que podem fer servir aquesta relació, com a model dels actes que s'organitzarien anualment abans de la Guerra Civil, tot afegint-s'hi l'acte de la processó aleshores suprimida. En 1933, els actes foren els següents:

- Divendres 8, festivitat de la patrona, a les 07.00 h [del matí] missa de combrregar pels majorals i la confraria, a les 09.00 h [del matí] missa solemne, acabada la qual, cant de l'himne.
- Dels dies 9 al 17, solemne novenari amb els actes següents: Torns de quaranta hores amb distintes intencions segons els dies, a les 08.30 h exposició i missa conventual, a les 20.00 h trisagi, sermó, exercicis del novenari, solemne reserva, goigs i himne.

Hem arribat, així a les hores tràgiques de la guerra. La protecció de la imatge fou encomanada a José María Sanjuán Galiana pel coadjutor de Santa Maria, Fernando Cremades Viñarta, mitjançant document escrit, perquè la dipositara en lloc segur. La imatge estigué amagada, primer en una casa de la muntanya del Castellar, i, després, en la mateixa casa familiar dels Sanjuán, al carrer de l'Estació, on va romandre fins a la fi de la Guerra Civil.³⁵

El 30 d'abril de 1939, en acabar-se la guerra, hi acudeixen el plebà Campos, el rector de Sant Roc, el clergat, les religioses carmelites i les autoritats locals al domicili de la família Sanjuán, per a expressar-los l'agraïment per haver salvat la imatge. S'alçà acta d'autenticitat i, en solemne processó, fou traslladada des del carrer de l'Estació a l'església de Santa Maria, que seria la seua residència fins que finalitzara l'arranjament de l'església del convent del Rebollet, que havia sofert el saqueig i la destrucció parcial al juliol de 1936 i el posterior estat d'incúria durant els anys de guerra.

Com que la processó de trasllat havia estat un èxit d'assistència, el plebà Campos proposà que, per a les festes de la Mare de Déu, la imatge fóra traslladada tots els anys a Santa Maria, per ser un edifici de major capacitat, i d'ací naix el costum dels trasllats que ara continuen celebrant-s'hi.

En aquests moments de fervor religiós del final de la guerra, és quan podem situar l'inici del costum de celebrar actes religiosos en honor de la Mare de Déu del Rebollet al barri marítim d'Oliva. Coincidint amb els dies del novenari al poble, se'n celebrava un altre de més modest a la platja, organitzat per

³⁵ Carmen Arnal Navarro, de la família Orduña i cambrera durant molts anys de la Mare de Déu, es va encarregar de salvar de la destrucció el mantell penitencial de 1769, els altres mantells i les joies de la imatge (veg. J. CASTELL BOMBOÍ, *Sacerdotes y...*, p. 87).

les famílies devotes, que culminava amb una processó pel carrer de la Verge del Mar. Els actes els presidia la imatge, que actualment conserva la família d'Oliva, Faro Carrió, i fins i tot, en 1940, Salvador Soler Soler li va compondre un himne acordat a una tonada musical coneguda,³⁶ que era cantat pels fidels que assistien a les celebracions en la platja durant el novenari. La composició evidencia, pels seus precés de llargues hores de pau, la commoció causada per l'encara recent conflicte bèl·lic:

Oh Verge, mareta	Oliva té mare,
del Rebollet Santa!	també en té la Platja,
la Platja te canta	la Verge negreta
i en tu se complau.	a qui la mar canta.
Acurta i endolça	Les ones li donen
les hores amargues.	sa dolça remor;
Que siguen ben llargues	les brises li forgen
les hores de pau.	corona d'amor

Fins al 26 d'octubre de 1943,³⁷ la imatge va restar a Santa Maria, però, amb motiu de tractar sobre la reubicació de la imatge, es reuneixen en aqueixa data quinze majorals, sota la presidència del plebà Campos, amb l'assistència de l'alcalde, Miguel Barber Garcia, i del jutge municipal, José Ferrando Coloma, i es prenen els següents acords:

- Que la imatge siga traslladada al seu altar de l'església del Rebollet.
- Que sempre que isca d'aquesta església, com quan siga tornada, s'hi alce acta del fet.
- Que sempre que isca al carrer siga duta sota pal·li, i les vares d'aquest pal·li siguen dutes preferentment per les autoritats i regidors municipals d'Oliva.
- Que tots els anys, cada 7 de setembre, siga traslladada la imatge a l'església de Santa Maria, i hi haja torn d'adoració i vetlla tant d'homes com de do-

36 En l'article "Recordant", que el mateix Soler escriu en el *Programa de Festes* de 1976, conta com la idea li va ser suggerida per una devota d'Oliva, Rafaela Morera. També tracta el tema Mercé Morell Gregori en l'article "Del crit al silenci", publicat en el *Programa de Festes del Rebollet* del 2001. Sobre la celebració de la festa a la platja, també pot llegir-se l'article "La Mare de Déu del Rebollet i la Platja d'Oliva", de Vicent Morera Bertomeu i Alejandro Cardona, publicat dins del *Programa de Festes del Rebollet* del 2011.

37 En el diari *Las Provincias* de 17 d'octubre de 1943, es publica el programa oficial de la fira i festes en honor de la Mare de Déu del Rebollet, que es van celebrar del 22 al 31 d'octubre. El dia 27, a les divuit hores, fou la processó del trasllat.

nes, des de les sis del matí fins a les vuit de la nit.

- Que els carrers per on passe la imatge siguen a l'eixida: de l'església de l'exconvent, carretera, avinguda del Caudillo [ara Constitució], per davant de la Casa de l'Ajuntament (com a visita oficial), i pel carrer de l'Hospital a Santa Maria. De tornada: des de Santa Maria recorrerà els carrers de l'Església, València [ara de les Moreres], Gómez Ferrer, Enginy i carretera fins a l'església del Rebollet.

Com es pot comprovar, es tractava de tot un replantejament de les celebracions, de les quals no podem oblidar que continuaven formant part la tradicional novena i la missa solemne del 8 de setembre, a més de les tres processons que s'esmenten.

En aquests moments, sembla probable que siga feta la rèplica de la imatge que es conserva a la Casa Abadia, la qual eixia en la processó del dia 8, mentre que l'original era la dels trasllats i estava exposada els dies del novenari a l'altar major.

A finals dels anys 40, la imatge ix del terme municipal d'Oliva per primera vegada des que fou duta l'any 1601, i ho fa en dues ocasions. El 15 de maig de 1947 visita Gandia per a participar, amb altres vint-i-cinc imatges de la comarca, en el Congrés Eucarístic Marià que s'hi celebra. La segona eixida serà a València i allí estarà del 6 al 10 de maig de 1948, amb motiu de les celebracions del 25 Aniversari de la Coronació de la imatge de la Mare de Déu dels Desemparats. Aquesta darrera eixida tindrà una important conseqüència: per a participar en la processó general del 8 de maig, la imatge és col·locada sobre unes andes de plata de Sant Vicent Ferrer que pertanyien al convent dels Dominics de la ciutat de València. Passat el temps i assabentats que el pares dominics volien vendre-les, el plebà Antonio Montagud³⁸ organitzà en 1952 una comissió encarregada d'arreglar diners per a comprar-les. Una vegada adquirides s'hi afegí amb posterioritat un pal·li també de plata. Des d'aleshores, la imatge de la Mare de Déu és duta en processó damunt d'aquestes andes.³⁹ Fàcilment, pot observar-se que el segle xx i els seus esdeveniments li confereixen, a poc a poc, a les celebracions el caire que ara tenen.

Noves composicions musicals apareixen en aquesta època i s'hi incorporen als actes. L'organista i sacerdot Álvaro Marzal, que ja havia fet la música per a la lletra de l'*Himne* del plebà Campos en 1923, compon entre 1949 i 1951

³⁸ Antonio Montagud Garrido, vint-i-uné plebà (del 9 de març de 1952 al 5 de novembre de 1967).

³⁹ L'any 2007, l'anda fou restaurada per l'orfebre Vicente David, de València.

altres obres adreçades a la imatge, una *Felicitació sabatina*, dedicada al plebà Montagud, però destaquen una *Salutació* i un *Adéu*, dues obres amb inspirades lletres del poeta local Salvador Soler Soler i que són incorporades, a partir d'aqueixos moments, com a cants d'inici i acabament de la missa durant els dies del novenari.

Amb poques variacions, aquest programa va arribar a les acaballes dels anys 60, quan a conseqüència dels canvis propiciats pel Concili Vaticà II i l'arribada d'un rector jove a l'església de Santa Maria, el plebà Salvador Pons Franco,⁴⁰ trobem novetats importants, alhora que en desapareixen alguns altres de costums tradicionals, evidentment no a gust de tot el món:

- Durant els dies del novenari, s'hi afegeix una missa de vesprada, que és l'única que actualment segueix celebrant-se.
- Es suprimeix la tradició de l'alçament d'acta, cada vegada que la imatge ix de la seua Església o torna a ella. Sols es tornarà a fer, i d'una manera testimonial, en 1998, quan s'envia a València per a la seua restauració.
- Es produeix la renúncia a les seues funcions, promoguda pel plebà, de les cambreres que havien servit la imatge, vestint-la i acompanyant-la durant les eixides processionals. Les últimes cambreres van ser Maria March, Maria Loygorri i Encarna Orellana i actuava, com a ajudanta de cambreres, Rosario Pizarro, a qui succeí la seua neboda, Marita Soler, i d'ella procedeix el costum pel qual la seua filla, Inmaculada Falgás Soler, atén les necessitats de la imatge els últims temps. Des de fa alguns anys, també Juan Romero Femenia s'encarrega d'abaixar la imatge del seu cambril i de tornar-la allí en acabar la processó, tasca en la qual han sigut els seus predecessors Vicent Cardona, *el Manyà*, Sebastià Pellicer i Francisco Cots.
- Desapareix, a les acaballes de la dècada dels 60, el costum de celebrar la novena i una processó especial a la Mare de Déu del Rebollet a la platja.
- Apareixen ara, també, les primeres juntes de festers,⁴¹ que arriben fins a l'actualitat, i a elles el plebà encomana l'organització dels actes. Les juntes s'han convertit en la vertadera cadena de transmissió de l'herència rebu-

40 Salvador Pons Franco, vint-i-dosé plebà (del 5 de novembre de 1967 al 10 d'agost de 1974).

41 La primera junta es constituí en 1971 i els seus presidents foren Salvador Mestre Forrat, *el Frare*, i Rosita Sanchis Roig (*Aleluya*, 7 de setembre de 1971). Amb anterioritat havia majors i majoraleses, però l'organització dels actes, exclusivament religiosos, estava en mans dels sacerdots. Des del 1966 fins al 1970, se n'havia encarregat un grup de majoraleses, presidides per Teresa Guixot (*Aleluya*, 4 de setembre de 1966).

- da. Tenen una certa capacitat d'innovació autònoma i, a poc a poc, han aconseguit donar-li a la festa un caire més participatiu i popular, sense llevar-li res de la seua solemnitat quan li pertoca a l'acte.
- En 1973, sent presidents de la junta Enrique Orquín i Consuelo Morell, s'edita el primer *Programa de les Festes*, la portada del qual duu una fotografia de la imatge despullada. És evident que els temps han canviat i que vol propiciar-se un moviment que afavorisca poder contemplar la imatge sense els afegits. Un dels dies del novenari de l'any 73 s'exposa al públic la talla sense la roba.⁴² El fet s'explica bé com una de les fites dins d'un procés d'interés en la talla no solament pel seu sentit religiós, sinó com a obra d'art:
 - En 1966 visiten la imatge, pel seu interès històric i artístic, el catedràtic de la Universitat de València, Miquel Tarradell; Enrique Llobregat, director del Museu Arqueològic d'Alacant; i Enrique Pla Ballester, subdirector del Servei d'Investigació Prehistòrica de València.
 - Del 2 de maig de 1968, és l'informe presentat pel director del Museu Diocesà de Barcelona, Manuel Trens, a instàncies del plebà Pons Franco, que va ser publicat en la revista *Sant'Ana* (març-juny, 1968) i és reproduït en el programa de les festes de 1973. En l'informe, l'autor assenyalava que “si se li vol treure els vestits postissos [...] és inevitable la restauració [...] i pensar en un [...] tron”. El comentari és resposta probable a la consulta prèvia del plebà, la qual dóna ja senyals d'una possible voluntat per a encetar un nou camí per a la imatge.
 - També en 1973, és l'article del poeta Francisco Brines aparegut en el programa de festes, “Las dos imágenes de la Virgen del Rebollet”, en el qual recorda el sentiment “de sorpresa y extrañeza”, en contemplar per primera vegada desvestida la talla de la Mare de Déu. “Sorpresa que a su vez era alegría”, diu Brines, “porque se descubriría ante mis ojos la belleza del arte”. L'article deixa també suspensa en l'aire i sense resposta la qüestió següent: “¿Devolveremos también nosotros la imagen a su apariencia natural y bellísima?” I la pregunta al cap dels anys ha tingut una resposta, com sabem, afirmativa.⁴³

42 En el *Programa*, també es reproduïx l'Informe sobre la imatge, fet el 2 de maig de 1968 pel director del Museu Diocesà de Barcelona, Manuel Trens, que ja s'havia publicat en el número de març-juny de 1968 en la revista *Sant'Ana*.

43 De tota manera, un canvi tan radical requeria de justificació. En el *Programa de Festes* de 1999 (p. 23), la Junta Pro Coronació, conscient de la necessitat d'explicar una decisió que probablement no seria entesa per tots, publica l'article “La Virgen sin manto”, en el qual la jus-

- Una altra decisió també important a l'època, ara del plebà Manuel Frases,⁴⁴ serà l'acord que pren la junta de l'any 1975, de passar la missa solemne del dia de la festa a la vesprada, immediatament abans de la processó general. Açò propiciarà que, a partir de l'any següent, en 1976, l'acte del trasllat a Santa Maria es faça el 29 d'agost; que, des del 30 d'agost al 7 de setembre, s'hi celebre la novena; i que el dia 8, la processó general s'aprofite també per a tornar la imatge al convent. Amb aquesta decisió, de les tres processons que venien fent-se des de 1943 se n'elimina una definitivament.

A partir de 1980 i fins a arribar als dies actuals, tot coincidint amb l'etapa de rector de Santa Maria del plebà Ernesto Ribera,⁴⁵ s'hi han afegit, per iniciativa dels festers, alguns altres actes a les celebracions, que les successives juntes de festers, a poc a poc amb la seua repetició, han consolidat i convertit en costums:

- La junta de 1981, sota la presidència de José Lucas i Elvira Fenollar, organitza la primera romeria al castell del Rebollet, on és duta una rèplica de la imatge en processó i es celebra una missa de campanya. A la romeria hi acudeixen romers no sols des d'Oliva, sinó també d'altres pobles de les rodalies del castell, especialment de la Font d'en Carròs; aquests són els hereus de la tradició i veuen en la imatge una part viva del seu sentiment cristià. Els fruits d'aquesta implicació han començat a veure's recentment i, fins i tot, en 2006 decideixen formar part de la junta, com a festers, un grup de persones naturals i residents a la Font d'en Carròs. També aqueix any es commemoren els primers vint-i-cinc anys de celebració ininterrompuda de la romeria.
- En 1985 s'hi incorpora la figura del pregoner, encarregat d'anunciar l'inici de les festes, amb la lectura del seu pregó durant l'acte que es celebra a Santa Maria en acabar el trasllat. El primer pregoner fou el sacerdot fill d'Oliva, José Antonio Todolí, durant les festes del susdit any. A partir de 1988, la lectura del pregó s'ha fet anualment i el seu text, des de 1990, per indicació de l'historiador de l'art Francisco Cots Morató,⁴⁶ és publicat en el *Programa de Festes* de l'any següent.

tífica, adduint raons històriques, artístiques i teològiques, i demana comprensió davant de la iniciativa.

44 Manuel Frases Pérez, vint-i-tresé plebà (del 19 d'octubre de 1974 a 1979).

45 Ernesto Ribera Marí, vint-i-quatrè plebà (del 8 de setembre de 1979 al 8 d'octubre de 2006).

46 Francisco Cots Morató publica en el *Programa de Festes* de 1991 un protocol dels actes de les festes, perquè hi haguera, des d'aleshores, una guia de procediment.

- L'últim acte incorporat procedeix de la junta de 2001. Els presidents, Salvador Alcaraz i Maria Teresa López, en acabar el seu any de presidència, van regalar a la parròquia de Santa Maria una rèplica de la imatge, que des d'aleshores es lliura a la junta entrant, perquè la tinga durant l'any de les seues funcions.

Però, sens dubte, l'acte de major transcendència i repercussió dels últims anys ha estat la Solemne Coronació Canònica de la imatge durant la missa solemne del 8 de setembre de 1999, celebrada per l'arquebisbe de València, Agustín García Gasco, i sent presidents de la junta, Antonio Sendra i Isabel Sempere. Era la fi d'un treball que s'havia encetat el 25 de maig de 1998, amb la petició feta pel clergat d'Oliva al seu arquebisbe, perquè coronara la imatge; una sol·licitud fonamentada en tres raons: la devoció del poble, l'antiguitat de la imatge i els quasi quatre-cents anys que duia a Oliva.⁴⁷ L'efecte principal sobre la imatge ha estat la seua restauració íntegra feta al Centre Tècnic de Restauració de la Generalitat Valenciana. Les conseqüències són també evidents i conegudes: la imatge, ara coronada i sense l'afegit de les robes, és la que es venera a l'església del convent del Rebollet; la que podem contemplar durant la celebració de les festes a Santa Maria; i la que recorre els carrers d'Oliva els dies del trasllat i la processó. És la mateixa que un dia ja molt llunyà, fa més de set-cents anys, vingué amb els conqueridors i fou dipositada, per a rebre culte a la capella de Sant Nicolau de Bari al castell del Rebollet.

9. EPÍLEG

Hem arribat a la fi de la nostra aventura. Una aventura que ens ha dut a recórrer la història del nostre poble de la mà de la imatge de la Mare de Déu del Rebollet. Però, què ens durà el futur? Podem suposar que continuïtat, però, sens dubte, també canvis. Totes les coses s'han d'adaptar als temps que corren i els aires del canvi, fa temps ja, s'anuncien amb bastants senyals. Per això, amb el temps, de segur, la festa continuarà amb la seua evolució –i no passarà res–, s'adaptarà, com ha fet sempre, i seguirà, si déu vol, el seu camí, perquè aquesta història té encara moltes pàgines en blanc, les pàgines que escriuran, d'ara endavant i un any rere un altre, tots aquells que s'acosten a la imatge moguts per la devoció, per la tradició o, potser, simplement per sentir-la una part important de la història social d'Oliva, un poble valencià, el nostre poble.

⁴⁷ En 2003, la Junta Pro Coronació publica el llibre *Coronació de la Mare de Déu del Rebollet*, on queden recollits els principals actes, documents i notícies sobre els actes de 1999.

Diem ara adéu, igual que quan vam començar, amb la música de l'organista Marzal, feta paraula pel poeta Soler, i amb la tranquil·litat de saber que el nostre adéu té assegurat sempre un anual retrobament:

Adéu, Lluna sempre viva,
Posada al peu de la creu,
Adéu, Patrona d'Oliva,
Mareta d'Oliva, adéu.

RESUMS / 'ABSTRACTS'

Els Centelles a la col·lecció *Monumenta Borgia*

FRANCESC DEVESA I JORDÀ

Els *Monumenta Borgia* (MB) són una col·lecció documental al voltant de Francesc de Borja. Dins d'un estudi sobre la salut als MB, hem recollit els textos que feien referència a personatges de la família Centelles. Dels 2.769 documents revisats, hem pogut extreure un total de vint-i-sis referències als Centelles, la majoria indirectes. En setze ocasions (61,5%), hi havia algun aspecte relacionat amb la salut. Hem trobat dues notícies directes: una carta de Joan de Borja, duc de Gandia, a Serafi de Centelles, comte d'Oliva, datada el 1532; i una altra, del comte d'Oliva, probablement Francesc Gilabert de Centelles, al duc de Gandia, datada el 1540. A banda dels dos comtes d'Oliva esmentats, hi apareixen els dos darrers caps del comtat, Pere i Magdalena Centelles, com també altres membres de la nissaga, entre els quals destaca Gaspar de Centelles, baró de Pedralba.

The Monumenta Borgia (MB) is a documental collection on Francesc de Borja. We have collected all texts referring to well known members from the Centelles family in a MB health study. Out of a total of 2769 documents we have managed to extract twenty six mostly indirect references to the Centelles family. We found some aspects related to health in 16 instances (61,5%). We have also found direct news such as a letter from Joan de Borja, Duke of Gandia, to Serafi de Centelles, Count of Oliva, dated in 1532; and another one from the Count of Oliva, likely to be Francesc Gilabert de Centelles, to the Duke of Gandia, dated in 1540. Apart from the former Counts of Oliva, two other Heads of the Region appear, Pere and Magdalena Centelles, together with other members of the lineage, among which we may highlight the Baron of Pedralba.

PARAULES CLAU: Centelles / Salut / *Monumenta Borgia* / Francesc de Borja / Comtes d'Oliva / Ducs de Gandia / Correspondència / Segle XVI.

KEY WORDS: Centelles / Health / *Monumenta Borgia* / Francesc de Borja / The Counts of Oliva / The Dukes of Gandia / Correspondence / 16TH CENTURY.

Els Miranda, una família burgesa de l'Oliva del segle XVII

FREDERIC BARBER CASTELLÀ

L'article analitza un cas d'ascensió social protagonitzat per una família benestant d'Oliva. La trajectòria vital i professional d'Enric de Miranda (c. 1600-1668) ens permet conèixer com s'efectuava durant l'Edat Moderna la promoció social dels patricis i les seues formes de vida. Encara que la riquesa és el trampolí més efectiu, a l'hora d'ascendir socialment durant el segle XVII, la família Miranda havia de posar en marxa altres mecanismes entre els quals: servir el rei, les aliances matrimonials i l'encert en l'elecció de les xarxes clientelars. Aquest treball posa de relleu altres aspectes importants per a conèixer la burgesia de l'època, com ara l'estratègia empresarial d'aquest grup social, les vies d'acumulació de patrimoni, els gustos artístics i literaris, la vida domèstica i les inquietuds espirituals.

The article analyzes the case of the rise of a wealthy family from Oliva. The life and professional career of Enric de Miranda (circa 1600-1668) allows us to learn about the social advancement of the patricians and their way of life during the Modern Period. Even though wealth is the most effective way to socially ascend in the 17th century, the Miranda's family had to turn on other mechanisms such as: serving the king, arranging marriages and being wise when choosing their clientele. This article also highlights other important aspects about the bourgeoisie at that time, the business strategy of this social group, the ways of accumulating heritage, their artistic and literary tastes, their domestic life and spiritual concerns, to name only a few.

PARAULES CLAU: Enric de Miranda / Segle XVII / Regne de València / Censal / Lletra de canvi / Burgesia / Crèdit / Batllia / Noblesa / Vincl.

KEY WORDS: *Enric de Miranda / 17th CENTURY / The Kingdom of Valencia / Census / Bill of exchange / Bourgeoisie / Credit / Mayoralty / Nobility / Link.*

L'últim forn de calç d'Oliva

LAURA BOLO MARTÍNEZ

L'article que presentem naix a partir d'un treball de recollida de dades, mercé al darrer calciner d'Oliva, Alfredo Bolo Gavilà. L'encetem a partir d'una reflexió entorn de la pèrdua i el conseqüent oblit accelerat de formes de vida ancestrals. Es planteja l'impacte de les tecnologies en la nostra manera de concebre i interactuar amb el món. L'ofici de calciner, extint, es mostra com un bocí més d'allò que la cultura popular havia engendrat i reproduït mil·lenàriament i que, d'uns anys ençà, hom s'esforça per recuperar. Per mor que quede gravat, l'article presenta a continuació la descripció del procés dividit en sis apartats: obtenció de la pedra calcària, el forn, enfornar, coure, desenfornar, emmagatzemament, venda i usos i, per últim, les eines. Per a concloure, traduïm un fragment de *De agri cultura*, de Marc Porci Cató, el primer text occidental que fa esment d'un forn de calç; enllacem amb la reflexió inicial sobre l'extinció d'oficis i costums; i, finalment, dediquem els agraïments a la principal font deutora de l'estudi.

The article we are presenting here has its origin in a data collection work. We gathered the information thanks to the help of the last known lime maker in Oliva, Alfredo Bolo Gavilà. We set off from a reflection about the loss and the accelerated oblivion of ancestral ways of life. We have also considered the impact of technology in the way we perceive and interact with the world. The extinct lime-maker job is just an example of popular culture that had survived for centuries, even thousands of years. Despite the great effort some people have done to recover this job, it has disappeared just in a few years. This article describes this process in six parts, with a clear intention to engrave it in our memory: How to obtain limestone, the limekiln, baking the lime, taking the lime out of the kiln, storage, use and sale, and the tools. To conclude, we have translated a fragment of De agri cultura, from Marc Porci Cató, which is the first western text that talks about a limekiln for the first time. Next we have linked the initial reflection about extinct jobs and habits and finally we give thanks to the main source of information for this study.

PARAULES CLAU: Forn de calç / Oliva / Safor / Oficis extints / Cultura popular.

KEY WORDS: Limekiln / Oliva / Safor / Extinct jobs / Popular Culture.

Història del culte a la Mare de Déu del Rebollet

VICENT MORERA BERTOMEU I ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

La imatge de la Mare de Déu del Rebollet és una de les talles romàniques més antigues que es conserven en terres valencianes i la seua veneració, a l'actual comarca de la Safor, està documentada quasi des dels primers temps de la cristianització del territori, després de la conquesta per part de les tropes del rei Jaume I. A partir de les fonts documentals conservades, el treball intenta aproximar-se a l'origen d'aquest culte religiós i a les distintes vicissituds per les quals ha passat la imatge (i que per exemple van provocar, fins i tot, un radical canvi del seu aspecte durant molts segles) i, així mateix, pretén explicar també com el culte ha arribat a l'actualitat, revestit amb les tradicions que el pas del temps i la voluntat dels devots han anat aportant-li.

The figure of the Holy Mother of Rebollet is one of the oldest Romanesque carvings remaining in valencian lands. Its worship in the territorial district of La Safor has been documented from the beginning of the Christianization of the territory and after the conquest of Jaume I's troops. This paper tries to reach the origins of this religious worship and the many obstacles that this image has gone through, based on documented sources. Some of these difficulties resulted on a radical change of its appearance for many centuries. In addition, it intends to highlight how the worship has reached the present moment surrounded by the traditions that time and the willingness of the devotees have imprinted on it.

PARAULES CLAU: Festes religioses valencianes / Mare de Déu del Rebollet / Castell del Rebollet / Comtes d'Oliva / Convent de Santa Maria del Pi / Convent del Rebollet / Plebà / Salvador Campos Pons / Álvaro Marzal Garcia / Salvador Soler Soler / Trasllat / Romeria / Coronació.

KEY WORDS: Valencian religious holidays / Holy Mother of Rebollet / Rebollet Castle / Counts of Oliva / Convent of Saint Mary of el Pi / The Rebollet Convent / Plebà / Salvador Campos Pons / Álvaro Marzal Garcia / Salvador Soler Soler / Transfer / Pilgrimage / Coronation.

ÍNDEXS DELS 'CABDELLS' ANTERIORS

CABDELLS I

- A. ESTEVE BLAY, "Certificat de naixement", p. 11.
- M. MARTÍ I ASCÓ, "Presentació", p. 13.
- CONSELL DE REDACCIÓ, "Els quatre aniversaris", p. 15.
- P. E. MULLER, "A la recerca del palau", p. 21.
- J. SENDRA I MOLIÓ, "L'abús de poder als feus sards del comte d'Oliva en un decret del virrei Madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine (1561)", p. 29.
- J. CASTELL BOMBOÍ, "Les religioses clarisses i els Borja-Centelles", p. 41.
- F. GIL PERICÁS, "El sistema beneficial de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva, del segle XIV al XIX", p. 51.
- J. SANCHIS COSTA, "L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX", p. 79.
- M. MARTÍ I ASCÓ, "Sobre l'antiga confraria de la Sang d'Oliva", p. 101.
- A. MESTRE SANCHIS, "*Apuntamientos de Oliva*, tres volums en el fons documental mayansià", p. 123.
- E. CASANOVA, "La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801)", p. 129.
- J. F. PI I APARICI, "El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist de Sant Roc d'Oliva i la vessant social de la mateixa", p. 153.
- RECALL DOCUMENTAL, p. 169

CABDELLS II

- M. MARTÍ I ASCÓ, "Represa i comiat", p. 11.
- J. SANCHIS COSTA, "Moriscos i terratinents. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", p. 15.
- M. MARTÍ I ASCÓ, "Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda", p. 47.
- G. TORE, "El feu d'Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l'època del comte-duc d'Olivares", p. 75.
- G. MURGIA, "El Regne de Sardenya i els feus d'Oliva durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648)", p. 85.
- A. MESTRE SANCHIS, "Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans", p. 91.
- E. CEBRIÁN, "La restauració de la Mare de Déu del Rebollet", p. 113.
- P. INEBA TAMARIT, "Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet", p. 127.
- V. F. LLOPIS CARDONA, "La Capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies", p. 133.

E. GIL MUÑOZ, “Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster”, p. 151.
RECULL DOCUMENTAL, p. 167.

CABDELLS III

- J. BORDES GARCIA, “Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle xv”, p. 11.
 F. CARBONI, “Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle xvi”, p. 29.
 B. ANATRA, “Reflexos de la crisi Camarassa en l'estat sard d'Oliva”, p. 61.
 J. SENDRA I MOLIÓ, “El llenguatge administratiu valencià a principis del segle xviii”, p. 71.
 F. PONS FUSTER, “Sobre la peste de Oliva de 1785”, p. 95.
 M. DEL REY AMAT, “Les cases del carrer Tamarit en Oliva”, p. 119.
 MISCEL·LÀNIA D'ESTUDIS, “Monumentos de Oliva: XI.- El carrer de les Moreres”, p. 143.
 F. MESTRE PONS, “Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva”, p. 146.

CABDELLS IV

- A. ESTEVE BLAY, “Presentació”, p. 11.
 V. FELIP SEMPERE, “Antecedents de la conquesta”, p. 17.
 V. FELIP SEMPERE, “Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada”, p. 27.
 V. FELIP SEMPERE, “Els Centelles, senyors de Nules”, p. 37.
 V. FELIP SEMPERE, “Recull d'imatges”, p. 47.
 V. FELIP SEMPERE, “Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva”, p. 65.
 V. FELIP SEMPERE, “Els Centelles, senyors de Nules i Comtes d'Oliva”, p. 73.
 V. FELIP SEMPERE, “La successió de Pere de Centelles”, p. 93.
 V. FELIP SEMPERE, “L'inventari del Palau d'Oliva”, p. 101.
 APÈNDIX DOCUMENTAL, p. 109.

CABDELLS V

- A. ESTEVE BLAY, “Presentació”, p. 9.
 “2007, cent anys de la concessió del títol de *Ciutat* a Oliva”, p. 11.
 J. SENDRA I MOLIÓ, “La toponímia urbana d'Oliva”, p. 15.
 C. LLOPIS BAUSET, “Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc”, p. 53.
 F. SENDRA BAÑULS, “Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva”, p. 81.
 J. F. PI I APARICI, “José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005”, p. 105.
 J. SENDRA I MOLIÓ, “Homenatge a Francesc Ferrer Pastor durant les II Jornades Inter-

- nacionals d'Història dels Centelles i del Comtat d'Oliva (18 d'abril de 1999)", p. 167.
- F. FERRER PASTOR (†), "La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles", p. 171.
- A. ESTEVE BLAY, "Visita dels conservadors de *The Hispanic Society of America* a Oliva", p. 192.
- "Normes d'edició de *Cabdells*", p. 205.

CABDELLS VI

- V. CANET I LLIDÓ, "Presentació", p. 7.
- I. BUSSA, "La documentació sobre els Estats Sards d'Oliva", p. 9.
- F. MESTRE PONS, "Breu estudi de dues imatges de la Mare de Déu de la parròquia de Santa Maria la Major d'Oliva", p. 83.
- I. GARATE LLOMBART i J. L. REGIDOR ROS, "Redescobrint la 'Glòria' de la Capella del Santíssim Crist de l'església de Sant Roc d'Oliva", p. 97.
- V. C. NAVARRO OLTRA, "Sobre el topònim *awr.ba* del districte de Dénia islàmica", p. 115.
- F. PONS MONCHO [amb pròleg de J.A. GISBERT SANTONJA], "*Erudició Esparsa: recull d'articles breus de temàtica local*", p. 133.
- "Normes d'edició de *Cabdells*", p. 203.

CABDELLS VII

- V. CANET I LLIDÓ, "Presentació", p. 7.
- M. HERRANZ LÓPEZ, I. MARTÍNEZ GIL, P. PORTA GARCIA, B. MARTÍ MORANT, R. TERCERO LOZANO i F. GULINO, "La casa del Rellotge d'Oliva: projecte de restauració", p. 9.
- V. GIRAU MESTRE, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. MALONDA MESTRE, C. MIÑANA ESCRIVÀ, J. R. MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU, J. SENDRA MOLIÓ i V. BARRERES MARTÍNEZ, "Els 'xiquets de Rússia' d'Oliva", p. 69.
- M. ARCOS I MARTÍNEZ, "Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d'Oliva", p. 83.
- V. F. LLOPIS CARDONA, "Restauració d'una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit", p. 97.
- J. F. PI I APARICI, "Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l'heràldica", p. 117.
- E. ORQUÍN LLORCA, "Ressenya de l'Exposició d'Art Religios celebrada a la Cripta de l'església de Santa Maria en maig de 2008", p. 133.
- A. CARDONA BALLESTER [amb pròleg de F. BRINES BAÑÓ], "Salvador Cardona Miralles, mig segle de memòria", p. 151.
- S. CARDONA MIRALLES (†), "*Erudició esparsa: Recull d'articles breus de temàtica local*", p. 185.

CABDELLS VIII

- J. JUBERÍAS, M. IBÁÑEZ, M. DEVESA, P. VILLALBA, M. ROMERO i C. MORALES, “L’èrmita de Sant Antoni d’Oliva: projecte de restauració”, p. 7.
- J. SENDRA I MOLIO, “Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)”, p. 77.
- E. MOSCARDÓ SABATER, “¿Netejar pedres i traure ossos? La necessitat de la difusió de l’arqueologia i del patrimoni als ciutadans de la Safor-Valldigna”, 101.
- J. E. ALONSO I LÓPEZ, “Centelles i Borges als arxius: breu notícia sobre les seues relacions amb la casa Íxer”, p. 127.
- A. FERRANDO MENA, “Els olivers a Bufarik i a la Plana de Mitidja (l’Algèria francesa) en la segona meitat del segle XIX”, p. 151.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÁ ENGUIX, “La fotografia com a font històrica: la galeria d’alcaldes d’Oliva”, p. 177.

CABDELLS IX

- A. ESTEVE BLAY, “L’Associació Cultural Centelles i Riusech sol·licita a l’Ajuntament d’Oliva la declaració de l’any 2010 com a any Ciscar”, p. 9.
- A. ESTEVE BLAY, “El projecte pren forma”, p. 11.
- R. M. GIRAU BORRÀS, “El Monument a Gabriel Ciscar Ciscar. Memòria de la seua construcció”, p. 15.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Arrancada de l’any Ciscar. 27 de març de 2010”, p. 25.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Visita del Veler escola Pelegrina a la costa d’Oliva”, p. 29.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Concert homenatge de l’Armada Espanyola a Gabriel Ciscar Ciscar”, p. 35.
- A. ESTEVE BLAY, “Conferència homenatge del Centro de Historia y Cultura Militar a Gabriel Ciscar i Ciscar”, p. 39.
- A. ESTEVE BLAY, “L’Exposició. Gabriel Ciscar Ciscar. L’home, el marí, el polític”, p. 41.
- A. ESTEVE BLAY, “Les Jornades d’Història. Gabriel Ciscar Ciscar. L’home, el marí, el polític”, p. 57.
- A. ESTEVE BLAY, “Homenatge de l’Associació Cultural Centelles i Riusech a Gabriel Ciscar Ciscar al Panteó de Marins Il·lustres. San Fernando, Cadis”, p. 65.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Lliurament d’agraïments”, p. 79.
- A. ESTEVE BLAY, “Acte de restitució de la làpida commemorativa de Gabriel Ciscar Ciscar de la plaça de l’Església a la plaça Raconada de Alonso. 19 de desembre de 2010”, p. 81.

FE D’ERRATES

En aquest número, les fotos de les pàgines 139, 140, 141, 142 i 143 són obra de J.

Sendra, mentre que la foto de la pàgina 16 s'ha d'atribuir a J. C. Fuster.

CABDELLS X

- A. SOLER, “Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)”, p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI–XVII) (1a part)”, p. 15.
- J. MAS I MARTÍ i J. NOGUERA I MENGUAL, “L'empremta morisca a la vila d'Oliva després del 1609”, p. 77.
- A. MESTRE SANCHIS, “Del camí Vell de Dènia i les ermites”, p. 89.
- A. CARDONA BALLESTER, “Casa del Marxucal, lloc de pau”, p. 99.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÁ ENGUIX, “L'ajuntament en guerra (1936–1939)”, p. 161.
- P. PÉREZ LEDO i G. BELTRÁN LÓPEZ, “La senyalització dels recursos turístics del centre històric d'Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics”, p. 195.

CABDELLS XI

- J. IVARS PÉREZ, “Intervenció a la torre de la Comare: Palau dels Centelles”, p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI–XVII) (2a part)”, p. 19.
- D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, “L'enigma Sanxis Maians i dues concessions nobiliàries de la Casa d'Àustria”, p. 67.
- G. BARGUES GUZMÁN, M. J. COMPANY IBÁÑEZ, P. DE LA PIEDRA CUBELLS, V. GUILLEM BARBER, A. LLECHES CARDONA i M. A. MORANT RAMIRO, “La casa del Marxucal d'Oliva: Projecte de restauració”, p. 91.

**Tots aquests articles els podeu consultar en format PDF a:
www.raco.cat/index.php/Cabdells [01-12-2014]**

